"STUDY OF WORLD HERITAGE SITES IN HAMPI"

A Project Submitted to,

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR
(EMPOWERED AUTONOMOUS)

(स्वायत्त) कोल्हापूर

For the Degree of
Master of Arts
In
History

By

Srushti Ashok Halure

Under the Guidance of

Dr. S. R. Kattimani
Head, Dept. of History,
Vivekananad College, Kolhapur

2025

Scanned with OKEN Scanner

"STUDY OF WORLD HIRITAGE SITES IN HAMPI"

A Project Submitted to,

VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR

(EMPOWERED AUTONOMOUS)

For the Degree of Master of Arts

in

History

By

Srushti Ashok Halure

Under the Guidance of

Dr. S. R. Kattimani

Head Dept. of History, Vivekanand College,

Kolhapur

2025

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

क्रमांक	प्रकल्पाचे नाव	पृष्ठ क्रं
१.	प्रतिज्ञापत्र	४
२.	प्रमाणपत्र	५
३.	प्रस्तावना	६
४.	उद्दिष्टे	७
५.	व्याप्ती व मर्यादा	८-१०
६.	गृहितके	११-१२
७.	संशोधन पद्धती	१३-१४
८.	पूर्व संशोधनाचा आढावा	१५-१६
९.	प्रकरण १ : विजयनगर साम्राज्याचा इतिहास	१७-२६
१०.	प्रकरण २ : हंपीचा इतिहास	२७-२८
११.	प्रकरण ३ : विजय विठ्ठल मंदिर	२९-३०
१२.	प्रकरण ४ : विरूपाक्ष मंदिर	३१-३३
१३.	प्रकरण ५ : बद्वलिंगी (शिवलिंग) आणि उग्र नरसिंह मंदिर	३४-३५
१४.	प्रकरण ६ : अंजनाद्री टेकडी	३६-३७
१५.	प्रकरण ७ : कमल महल आणि राणी महल	३८-३९
१६.	प्रकरण ८ : अच्युतराय मंदिर आणि बाजार	४०-४१
१७.	प्रकरण ९ : हजारराम मंदिर	४२-४४
१८.	प्रकरण १० : पट्टाभिराम मंदिर	४५-४७
१९.	प्रकरण ११ : हेमकुट टेकडी	४८-५०
२०.	प्रकरण १२ : हत्तीशाळा	५१-५२
२१.	प्रकरण १३ : पुष्करणी (जलकुंड)	५३-५६
२२.	प्रकरण १४ : राणीचे स्नानगृह	५७-६०
२३.	प्रकरण १५ : किंग्ज बॅलन्स	६१-६२
२४.	प्रकरण १६ : साश्वीकाळ गणेश मंदिर	६३-६५

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

२५.	प्रकरण १७ : कृष्ण मंदिर	६६-६९
२६.	प्रकरण १८ : झनाना एनक्लोजर	७०-७२
२७.	प्रकरण १९ : मातंगा टेकडी	७३-७५
२८.	प्रकरण २० : पुरातत्व वस्तुसंग्रहालय	७६-७८
२९.	निष्कर्ष	७९
३०.	परिशिष्टे	८०-१०१
३१.	संदर्भ साधने	१०२-१०५

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR * (Empowered Autonomous) * ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

प्रतिज्ञापत्र

मी कु. सृष्टी अशोक हळ्ळूरे विवेकानंद कॉलेज कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त) येथे एम.ए. इतिहास भाग-१ वर्गात शिकत असून असे प्रतिज्ञापत्र प्रस्तुत करतो की सत्र III च्या अंतर्गत मुल्यांकनासाठी सादर केलेला प्रकल्प हंपी येथील जागतिक वरसा स्थळांचा अभ्यास हा मी स्वतः क्षेत्रभेट घेवून व इतर उपलब्ध प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा आढावा घेवून तयार केला आहे . पूर्वी सदर झालेल्या कोणत्याही प्रकल्प अहवालाची नक्कल करून अथवा इतर कोणाकडूनही लिहून घेवून हा प्रकल्प अहवाल सादर केलेला नाही .

दिनांक: २१ / ५ / २०२५

विद्यार्थ्याची सही

ठिकाण: कोल्हापूर

विद्यार्थ्याचे नाव:
कु. सृष्टी अशोक हळ्ळूरे

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

प्रमाणपत्र

असे प्रमाणित करण्यात येते की, विवेकानंद कॉलेज कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त) येथे एम.ए. इतिहास भाग-१ वर्गात शिकत असलेला विद्यार्थी कु. सृष्टी अशोक हळ्ळूरे सत्र III च्या अंतर्गत मुल्यांकनासाठी सादर केलेला प्रकल्प हंपी येथील जागतिक वरसा स्थळांचा अभ्यास हा या विद्यार्थ्याने स्वतः तयार केलेला असून, आमच्या माहितीप्रमाणे हा प्रकल्प अहवाल यापूर्वी कोणत्याही पदव्युत्तर पदवीच्या अभ्यासक्रमासाठी सादर झालेला नाही. सदर प्रकल्प अहवाल माझ्या मार्गदर्शनाखाली समाधानकारकरीत्या पूर्ण झालेला आहे.

दिनांक: २१ / ५ / २०२५

21.4.25

डॉ. एस . आर. कट्टीमनी

HEAD
DEPARTMENT OF HISTORY
VIVEKANAND COLLEGE, KOLHAPUR
(EMPOWERED AUTONOMOUS)

ठिकाण: कोल्हापूर

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना

हंपी – एक ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक ठेवा

हंपी ही भारतातील कर्नाटकमधील एक ऐतिहासिक व प्रेक्षणीय स्थळ आहे. हंपी हे भारतातील एक समृद्ध ऐतिहासिक ठिकाण असून, ते कर्नाटकमधील विजयनगर साम्राज्याची प्राचीन राजधानी होती. हे ठिकाण आपल्या भव्य वास्तुकला, प्राचीन मंदिरे आणि अप्रतिम शिल्पकलेसाठी प्रसिद्ध आहे. तुंगभद्रा नदीच्या काठावर वसलेले हंपी एकेकाळी भारतातील सर्वात वैभवशाली शहरांपैकी एक होते.

आज, हंपी युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांमध्ये समाविष्ट आहे आणि पर्यटकांसाठी, इतिहासप्रेमींसाठी तसेच संशोधकांसाठी महत्त्वाचे आकर्षण आहे. हंपीच्या प्राचीन वास्तूंच्या भव्यतेतून तत्कालीन समृद्धीची आणि सांस्कृतिक वैभवाची साक्ष मिळते. विठ्ठल मंदिर, विरुपाक्ष मंदिर, कमल महल आणि स्तंभयुक्त सभामंडप ही हंपीतील महत्त्वाची स्थळे आहेत. येथील दगडी रथ आणि विशाल गजशाळा हंपीच्या कलात्मकतेचे उत्तम उदाहरण आहेत.

हंपीच्या नैसर्गिक सौंदर्यामुळे आणि ऐतिहासिक महत्वामुळे ते भारताच्या सांस्कृतिक वारशाचा अमूल्य भाग मानले जाते. त्यामुळेच हंपी ही केवळ पर्यटनस्थळ नसून, एक ऐतिहासिक ठेवा आणि प्रेरणादायी जागा आहे. आजही हंपी पर्यटक, इतिहासप्रेमी आणि संशोधकांसाठी आकर्षणाचे केंद्र आहे. निसर्गसौंदर्य आणि ऐतिहासिक वारसा यांचा सुंदर संगम असलेले हंपी भारताच्या समृद्ध इतिहासाची साक्ष देणारे एक अनमोल ठेवा आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

उद्दिष्टे

हंपीचा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि पर्यटनदृष्ट्या विकास करणे हे अनेक उद्दिष्टांपैकी काही महत्त्वाचे आहेत. खालील उद्दिष्टे हंपीच्या संवर्धन आणि प्रचारासाठी महत्त्वाची आहेत:

१) हंपीतील प्राचीन मंदिरे, वास्तू आणि शिल्पकृती यांचे जतन व संवर्धन करणे.

२) हंपीच्या नैसर्गिक सौंदर्याचे संरक्षण करणे.

३) विजयनगर साम्राज्याच्या गौरवशाली इतिहासाची माहिती पुढील पिढ्यांना पोहोचवणे.

४) हंपीतील वार्षिक उत्सव, पारंपरिक कला आणि संगीत यांना प्रोत्साहन देणे.

५) स्थानिक आणि आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांसाठी हंपीचे आकर्षण वाढवणे

६) हंपीच्या संस्कृती, स्थापत्यशास्त्र आणि इतिहासावर संशोधनाला प्रोत्साहन देणे.

७) पर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना देणे.

८) इतिहासकार, पुरातत्त्वज्ञ आणि संशोधकांसाठी हंपीतील अवशेषांचे दस्तऐवजीकरण व अभ्यास करणे.

९) पर्यावरणपूरक आणि जबाबदार पर्यटनाला चालना देणे.

१०) स्थानिक कलाकार आणि कारागीर यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

व्याप्ती

स्थापत्यशास्त्र आणि अभियांत्रिकी:

1) डिझाईन आणि स्थापत्यशैली: हंपीतील मंदिरं, महाल, पॅलेस आणि इतर बांधकामे यांची रचना, सजावट, शिल्पकला व स्थापत्यशैलीचे बारकाईने विश्लेषण करणे.
2) संरचना तंत्रज्ञान: बांधकामात वापरलेल्या तंत्र, अभियांत्रिकीची वैशिष्ट्ये आणि त्या काळातील तंत्रज्ञानाचा अभ्यास.

पुरातत्वशास्त्र:

1) उत्खनन आणि संरक्षण: अवशेषांची उत्खनन प्रक्रिया, संरक्षणाच्या पद्धती आणि सध्याच्या स्थितीचे मूल्यांकन.
2) साहित्य आणि दस्तऐवज: ऐतिहासिक लेखी पुरावे, शिलालेख, लेखणी आणि इतर पुरातत्वीय साधनांचा अभ्यास.

इतिहास आणि सांस्कृतिक संदर्भ:

1) राजकीय आणि सामाजिक इतिहास: हंपीचे साम्राज्य, त्याचे राजकीय रचना, सामाजिक जीवन, धर्म, कला आणि संस्कृतीवर अभ्यास.
2) स्थानिक परंपरा आणि लोककला: स्थानिक लोककला, परंपरा आणि या वारसस्थळांचा स्थानिक समुदायाशी असलेला संबंध

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR
ESTD JUNE 1964
(E... ...ered Autonomous)

Scanned with OKEN Scanner

पर्यावरणीय व भौगोलिक पैलू:

1) पर्यावरणीय परिस्थिती: हवामान, भूगर्भशास्त्र आणि नैसर्गिक घटकांचा अभ्यास ज्याचा प्रभाव वारसस्थळांच्या स्थितीवर पडतो.
2) स्थानिक भूगोल: भूभागाचे वैशिष्ट्य, नद्यांचा प्रवाह, तलाव आणि नैसर्गिक संरचना.

मर्यादा

पुराव्यांची मर्यादा:

1) अपुरे किंवा तुटलेले दस्तऐवज: ऐतिहासिक लेखी पुरावे, शिलालेख व इतर पुरातत्वीय माहिती काही वेळा अपूर्ण किंवा विस्कळीत असू शकते.
2) साहित्याचा अभाव: काही बाबतीत मौखिक परंपरा आणि स्थानिक कथांवर आधारित पुरावे असतात, ज्यांची विश्वसनीयता तपासणे कठीण होते.

तांत्रिक आणि आर्थिक मर्यादा:

1) उपकरण व साधनांची कमतरता: अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव किंवा पुरातत्व उत्खनन व संरक्षणासाठी लागणाऱ्या आर्थिक संसाधनांची मर्यादा.
2) संशोधनातील तांत्रिक अडचणी: जुनी आणि नाजूक बांधकामे असण्यामुळे त्यांचे संरक्षण आणि मोजमाप करणे तांत्रिकदृष्ट्या कठीण होते.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR
ESTD
JUNE
1964
(Empowered Autonomous)

Scanned with OKEN Scanner

पर्यावरणीय आणि मानवी घटक:

1) नैसर्गिक घसरण आणि हवामानाचा परिणाम: हवामानातील बदल, पाऊस, उष्णता आणि इतर नैसर्गिक घटकांमुळे वारसस्थळांची स्थिती खराब होणे.
2) मानवी हस्तक्षेप: अवैध उत्खनन, पर्यटकांची वाढती भीड़ आणि अन्य मानवी क्रियाकलापामुळे संरचनांवर होणारा दुष्परिणाम.

सांस्कृतिक संवेदनशीलता:

1) सांस्कृतिक मूल्यांची जपणूक: वारसा स्थळे ही केवळ भौतिक अवशेष नसून स्थानिक समाजाची सांस्कृतिक ओळखही आहेत; त्यामुळे त्यांच्या अभ्यासात स्थानिक समुदायांच्या भावनांचा आणि संवेदनशीलतेचा विचार करणे आवश्यक असते.
2) दुरुपयोगाचे धोके: माहितीचे चुकीचे किंवा अवैध उपयोग, तसेच सांस्कृतिक वारशाची विकृती यांचा धोका कायम असतो.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

गृहितके

१. ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक गृहितके:

1) हंपी हे विजयनगर साम्राज्याच्या वैभवशाली काळाचे महत्त्वाचे प्रतीक आहे.
2) हंपीतील मंदिरे, राजवाडे आणि शिल्पकला ही प्राचीन भारतीय स्थापत्यकलेची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत.
3) हंपी हे जागतिक वारसा स्थळ असल्यामुळे ते जागतिक स्तरावर पर्यटनासाठी आकर्षणाचे केंद्र आहे.

२. पर्यटकांसंबंधी गृहितके:

1) हंपीला येणारे पर्यटक मुख्यतः इतिहासप्रेमी, धार्मिक पर्यटक आणि संस्कृती प्रेमी असतात.
2) हंपीमध्ये पर्यटन वाढल्यास स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल.
3) उत्तम सुविधांसह हंपीमध्ये आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांची संख्या वाढू शकते.
4) हंपीला भेट देण्यासाठी चांगल्या वाहतूक आणि निवास सुविधांची गरज आहे.

३. आर्थिक आणि सामाजिक गृहितके:

1) पर्यटन हा स्थानिक लोकांसाठी रोजगारनिर्मितीचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे.
2) हंपीच्या पर्यटन व्यवसायातून सरकारला मोठ्या प्रमाणात महसूल मिळतो.
3) स्थानिक संस्कृती, कला आणि परंपरांना पर्यटनामुळे अधिक प्रसिद्धी मिळते.
4) हंपी पर्यटनामध्ये स्थानिक लोकांचा सक्रीय सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

४. पर्यावरणीय गृहितके:

1) वाढत्या पर्यटकसंख्येमुळे पर्यावरणावर आणि जैवविविधतेवर परिणाम होऊ शकतो.
2) पर्यटकांनी जबाबदारीने वागल्यास हंपीच्या नैसर्गिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे संरक्षण शक्य आहे.
3) पर्यावरणपूरक पर्यटन धोरणे राबवली तर हंपीचा विकास शाश्वत राहील.
4) प्लास्टिक आणि कचरा व्यवस्थापन प्रभावी केल्यास हंपी स्वच्छ व सुंदर राहू शकते.

५. तंत्रज्ञान आणि प्रशासन गृहितके:

1) डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर (ऑनलाइन माहिती केंद्रे, ई-गाईड्स) केल्यास पर्यटकांचा अनुभव अधिक समृद्ध होईल.
2) हंपीच्या पर्यटन व्यवस्थापनासाठी सरकारी आणि खाजगी क्षेत्राचे सहकार्य आवश्यक आहे.
3) पर्यटन धोरणांमध्ये स्थानिक प्रशासन, पुरातत्त्व विभाग आणि पर्यावरण संघटनांनी एकत्रित काम केले पाहिजे.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधन पद्धती

हंपी पर्यटनाचा अभ्यास करताना विविध संशोधन पद्धतींचा वापर केला जातो. यामध्ये गुणात्मक आणि मात्रात्मक संशोधन पद्धतींचा समावेश होतो. खालील संशोधन पद्धती हंपी पर्यटनाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरू शकतात

१. प्राथमिक संशोधन पद्धती

1. निरीक्षण पद्धती

1) हंपीतील ऐतिहासिक स्थळे आणि पर्यटनस्थळांवरील गर्दी, स्वच्छता, सुविधा यांचे थेट निरीक्षण करणे.
2) पर्यटकांचे वर्तन आणि पर्यटनाच्या ठिकाणी होणारा परिणाम अभ्यासणे.

2. केस स्टडी पद्धती

1) इतर ऐतिहासिक पर्यटनस्थळांशी (जसे की अजंठा-वेरूळ, महाबलीपुरम) तुलना करून हंपी पर्यटनाची विशिष्ट वैशिष्ट्ये ओळखणे.
2) यशस्वी पर्यटन धोरणे लागू असलेल्या स्थळांचा अभ्यास करणे.

२. दुय्यम संशोधन पद्धती

1. साहित्य व दस्तऐवजांचा अभ्यास

1) ऐतिहासिक दस्तऐवज, संशोधन लेख, पर्यटन अहवाल आणि सरकारच्या पर्यटन धोरणांचे वाचन करणे.

Scanned with OKEN Scanner

2) हंपी पर्यटनावरील आधीच्या संशोधनांचा अभ्यास करणे.

2. सरकारी अहवाल आणि सांख्यिकी माहिती

1) पर्यटन खाते, युनेस्को अहवाल, कर्नाटक सरकारचे पर्यटन विभाग अहवाल यांचा अभ्यास करणे.

2) हंपीला भेट देणाऱ्या पर्यटकांची वार्षिक संख्या, उत्पन्न, इत्यादींची सांख्यिकी माहिती गोळा करणे.

3. माध्यम विश्लेषण

1) वृत्तपत्रे, मासिके, पर्यटन संकेतस्थळे आणि सोशल मीडियावरील पर्यटनविषयक लेखांचे विश्लेषण करणे.

2) पर्यटकांच्या ऑनलाइन पुनरावलोकनांमधून हंपी पर्यटनाचे स्वरूप समजून घेणे.

३. संकलित संशोधन पद्धती

1) उदाहरणार्थ, सरकारी अहवाल + निरीक्षण पद्धती यांचा एकत्रित उपयोग करून पर्यटनाच्या आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करता येतो.

४. सांख्यिकी व विश्लेषणात्मक पद्धती

1) SPSS, Excel, R सारख्या सॉफ्टवेअरचा वापर करून सर्वेक्षण डेटा विश्लेषण करणे.

2) हंपी पर्यटनाच्या ताकदी, कमकुवतपणा, संधी आणि धोके ओळखणे.

3) GIS (Geographical Information System) वापर.

4) पर्यटनस्थळांचे नकाशे आणि वाहतूक व्यवस्थेचे विश्लेषण करणे.

Scanned with OKEN Scanner

पूर्व संशोधनाचा आढावा

प्रारंभिक संशोधन:

1) हंपीवरील प्रारंभिक संशोधन ब्रिटिश काळात सुरू झाले. १८००च्या दशकात ब्रिटिश पुरातत्वतज्ज्ञांनी येथे प्रथम नोंदी केल्या.
2) अलेक्झांडर ग्रीनलॉ याने १८५६ मध्ये हंपीचे फोटो काढले, जे आता अत्यंत मौल्यवान मानले जातात.

भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण (ASI) चे संशोधन:

1) भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षणाने १९५० च्या दशकात हंपीवर व्यापक उत्खनन सुरू केले.
2) येथील मंदिरे, महाल, तटबंदी आणि पाण्याच्या व्यवस्थेचे संशोधन करण्यात आले.
3) हंपीच्या बाजारपेठा, हम्पीबाजार, विजयविठ्ठल मंदिर, विरुपाक्ष मंदिर यांची पुनर्स्थापना करण्यात आली.

आंतरराष्ट्रीय संशोधन:

1) अनेक विदेशी विद्यापीठे आणि संशोधन संस्था हंपीवर अभ्यास करत आहेत.
2) "Hampi Digital Heritage Project" अंतर्गत हंपीची 3D मॅपिंग करण्यात आली आहे.

सांस्कृतिक आणि स्थापत्यशास्त्रीय अभ्यास:

1) हंपीतील वास्तुशिल्पात दक्षिण भारतीय आणि इस्लामिक प्रभाव दिसून येतो.
2) येथील कलाकृतींवर रामायण आणि महाभारत यांच्या कथा कोरलेल्या आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

आधुनिक संशोधन आणि संवर्धन:

1) UNESCO ने १९८६ मध्ये हंपीला जागतिक वारसा स्थळ घोषित केले.
2) हंपीच्या संवर्धनासाठी कर्नाटक सरकार आणि विविध राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय संस्था प्रयत्नशील आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १ : विजयनगर साम्राज्याचा इतिहास

विजयनगर साम्राज्य हे दक्षिण भारतातील एक महान आणि शक्तिशाली साम्राज्य होते. त्याची राजधानी हंपी होती, जी आजच्या कर्नाटक राज्यात तुंगभद्रा नदीच्या काठावर स्थित आहे. हे साम्राज्य १३३६ ते १६४६ या काळात अस्तित्वात होते. विजयनगर साम्राज्याने दक्षिण भारतातील राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक क्षेत्रांवर मोठा प्रभाव टाकला.

विजयनगर साम्राज्याचा इतिहास:

1) स्थापना (१३३६):
2) विजयनगर साम्राज्याची स्थापना हरिहर आणि बुक्का या संगम राजवंशाच्या बंधूंनी केली.
3) हे बंधू प्रथम काकतीय राजवटीत कार्यरत होते. परंतु दिल्ली सल्तनतच्या आक्रमणांनंतर त्यांनी स्वतंत्र साम्राज्य स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला.
4) संत विद्यारण्यस्वामी यांच्या मार्गदर्शनाने साम्राज्याची स्थापना झाली.

विजयनगर साम्राज्यातील राजवंश:

1. संगम वंश(१३३६-१४८५)
2. सळुव वंश(१४८५-१५०५)
3. तुळूव वंश(१५०५-१५६५)
4. अर्विडू वंश(१५६५-१६४६)

Scanned with OKEN Scanner

१. संगम वंशाचा इतिहास:(१३३६-१४८५)

1) स्थापना (१३३६)
2) हरिहर आणि बुक्का हे पूर्वी काकतीय राजांच्या सेवेत होते. दिल्ली सल्तनतच्या आक्रमणांमुळे काकतीय साम्राज्य कोसळले, आणि हरिहर व बुक्का दिल्ली सल्तनतच्या ताब्यात गेले.
3) संत विद्यारण्यस्वामींच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी पुन्हा हिंदू धर्म स्वीकारला आणि विजयनगर साम्राज्याची स्थापना केली.
4) राजधानी: हंपी (कर्नाटक) येथे साम्राज्याची राजधानी स्थापन केली. हंपी हे तुंगभद्रा नदीच्या काठावर वसलेले असून, तटबंदी, राजवाडे आणि मंदिरांनी समृद्ध होते.

संगम वंशातील प्रमुख राजे आणि त्यांची कामगिरी:

१. हरिहर राय पहिला (१३३६-१३५६):

1. विजयनगर साम्राज्याचा पहिला राजा.
2. प्रशासनाची मजबूत व्यवस्था आणि तटबंदी बांधली.
3. तुंगभद्रा ते कावेरी नदीपर्यंत साम्राज्याचा विस्तार केला.
4. व्यापार आणि शेतीला प्रोत्साहन दिले.

२. बुक्क राय पहिला (१३५६-१३७७):

1. मदुराईच्या सुलतानाला पराभूत करून तामिळनाडूचा काही भाग जिंकला.
2. बहमनी सल्तनतांविरुद्ध यशस्वी युद्ध केले.
3. धार्मिक सहिष्णुतेचा अवलंब केला.
4. कन्नड, तेलगू आणि संस्कृत साहित्याला प्रोत्साहन दिले.

i. हरिहर राय दुसरा (१३७७-१४०४):

Scanned with OKEN Scanner

1. साम्राज्याच्या विस्तारासाठी अनेक युद्धे लढली.
2. विद्वान, साहित्यिक आणि कलाकारांना आश्रय दिला.
3. तुंगभद्रा नदीवरील विरुपाक्ष मंदिराचा जीर्णोद्धार केला.

ii. देवराय पहिला (१४०६-१४२२):

1. बहमनी सल्तनतांविरुद्ध यशस्वी लढाई लढली.
2. तुंगभद्रेवरील कालव्यांमुळे शेतीला प्रोत्साहन.
3. सैन्यात मुस्लिम सरदारांची नियुक्ती केली.
4. तलवारबाजी आणि घोडदळाचे कौशल्य विकसित केले.

iii. देवराय दुसरा (१४२२-१४४६):

1. संगम वंशातील सर्वात शक्तिशाली राजा.
2. कोकण, ओडिशा आणि श्रीलंकेपर्यंत साम्राज्याचा विस्तार.
3. "गजवेताळ" या उपाधीने ओळखला जातो.
4. कन्नड, तेलगू आणि संस्कृत साहित्याला प्रोत्साहन दिले.
5. "जंबावती कल्याण" या ग्रंथाचे लेखक.

संगम वंशाचा पतन:

1) १४८५ मध्ये सलुव नरसिंहाने संगम वंशाचा अंत करून सलुव वंशाची स्थापना केली.
2) संगम वंशाच्या अखेरच्या काळात प्रशासनात कमकुवतपणा आला आणि आंतरिक संघर्ष वाढले.

Scanned with OKEN Scanner

3) बाह्य आक्रमणे आणि बहमनी सल्तनतांच्या दबावामुळे साम्राज्याची स्थिती खालावली.

संगम वंशाचे योगदान:

1) विजयनगर साम्राज्याची एक मजबूत आणि समृद्ध पायाभरणी केली.
2) दक्षिण भारतातील हिंदू धर्म आणि संस्कृतीचे रक्षण केले.
3) स्थापत्यकला, साहित्य आणि संगीत यांना प्रोत्साहन दिले.
4) व्यापार आणि शेतीसाठी पाणी व्यवस्थापनाची उत्तम पद्धत आणली.

२.सळुव वंशाचा इतिहास(१४८५-१५०५)

1) संगम वंशाच्या अखेरीस विजयनगर साम्राज्य आंतरविरोध, अंतर्गत संघर्ष आणि बाह्य आक्रमणांमुळे कमकुवत झाले.
2) या परिस्थितीत सळुव नरसिंह यांनी १४८५ मध्ये संगम वंशाचा अंत करून सळुव वंशाची स्थापना केली.

सळुव वंशाची राजधानी:

1) सळुव वंशाच्या कारकिर्दीत विजयनगरची राजधानी हंपीच राहिली, परंतु सळुव नरसिंहाने प्रशासनावर अधिक नियंत्रण ठेवण्यासाठी पेनुकोंडा येथे वास्तव्य केले.

सळुव वंशातील प्रमुख राजे:

Scanned with OKEN Scanner

२. सळुव नरसिंह (१४८५ – १४९१):

1. सळुव वंशाचा संस्थापक आणि पहिला राजा.
2. त्याने संगम वंशाच्या कमकुवत प्रशासनाचा फायदा घेतला आणि सत्ता बळकावली.
3. बहमनी सल्तनतांचे वाढते आक्रमण आणि ओरिसाच्या गजपति राजांशी संघर्ष यांमुळे राज्य अस्थिर झाले होते.
4. राज्यातील विद्रोह आणि अंतर्गत संघर्ष थांबवण्याचा प्रयत्न केला.
5. त्याच्या कारकिर्दीत सल्तनतींशी संघर्ष आणि प्रशासनात सुधारणा केल्या.

३. थिम्म भूपाल (१४९१ – १५०५)

1. सळुव नरसिंहाचा मुलगा, पण त्याला प्रभावी नेतृत्व करता आले नाही.
2. राज्यातील आंतरिक संघर्ष आणि बाह्य आक्रमणे यांमुळे साम्राज्य कमकुवत झाले.
3. या कालावधीत वंचक शासक आणि सरदारांची बंडखोरी वाढली.
4. अशा स्थितीत तुळूव नरसिंह यांनी पुढे येऊन तुळूव वंशाची स्थापना केली आणि विजयनगर साम्राज्याचे नेतृत्व घेतले.

Scanned with OKEN Scanner

सळुव वंशाचा अंत:

1) थिम्म भूपालच्या दुर्बलतेमुळे साम्राज्यात अस्थिरता वाढली.
2) या अस्थिरतेचा फायदा घेत तुळूव नरसिंहाने सत्ता घेतली आणि तुळूवा वंशाची स्थापना केली.
3) सळुव वंशाचे शासन फक्त २० वर्षे टिकले, पण त्यांनी साम्राज्याच्या अस्तित्वासाठी प्रयत्न केले.

सळुव वंशाचे योगदान:

1) विजयनगर साम्राज्याचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला.
2) बहमनी सल्तनतांविरुद्ध प्रतिकार केला.
3) राज्याची प्रशासन व्यवस्था सुधारण्याचा प्रयत्न केला.
4) सलुव नरसिंहाने हंपीतील काही मंदिरांचे संरक्षण केले आणि काही वास्तूंचे जीर्णोद्धार केले.

३. तुळूव वंशाचा इतिहास (1505 – 1570)

तुळुव राजवंश हा विजयनगर साम्राज्याचा तिसरा आणि सर्वात महत्त्वाचा राजवंश होता. या वंशाच्या कारकिर्दीत विजयनगर साम्राज्याच्या वैभवाचा कळस गाठला.

संस्थापक आणि प्रमुख राजे:

1. वीर नरसिंह (1505 – 1509)

1. तुळुव राजवंशाचा संस्थापक.
2. साळुव राजवंश संपवून सत्ता मिळवली.
3. राज्य संरक्षणासाठी तो सतत संघर्ष करत राहिला.
4. मृत्यूपूर्वी त्याने आपल्या धाकट्या भावाला राज्य सौंपण्याची व्यवस्था केली.

Scanned with OKEN Scanner

2. श्री कृष्णदेवराय (1509 – 1529)

1. विजयनगरच्या इतिहासातील सर्वात महान सम्राट.
2. अत्यंत पराक्रमी, कुशल प्रशासक आणि विद्वान राजा.
3. बहमनी सुलतानांविरुद्ध अनेक युद्धे जिंकली आणि उडीसा, बहार आणि कोंकण प्रदेशावर वर्चस्व मिळवले.
4. 1543 साली रयतवारी पद्धती लागू केली, ज्यामुळे शेती सुधारली.
5. तामिळ, तेलगू, संस्कृत साहित्याचे मोठे संरक्षक. त्याच्या दरबारी अष्टदिग्गज नावाचे आठ विद्वान होते.

3. अच्युतदेवराय (1529 – 1542)

1. कृष्णदेवराय याचा धाकटा भाऊ.
2. प्रशासनात योग्य अनुभव नसल्याने दरबारी संघर्ष आणि मुस्लिम आक्रमणांनी साम्राज्य दुर्बल झाले.

4. सदाशिव राय (1542 – 1570)

1. हा केवळ नामधारी राजा होता, कारण वास्तविक सत्ता त्याचा सेनापती रामराया याच्या हाती होती.
2. रामराया एक महत्त्वाकांक्षी राजकारणी होता आणि त्याने विजयनगर साम्राज्य टिकवण्यासाठी अनेक मुस्लिम सुलतानांशी युती केली.
3. मात्र, 1565 च्या ताळकोटा युद्धात बहमनी सल्तनतीच्या संयुक्त सैन्याने त्याला पराभूत केले आणि रामरायाला ठार मारले.
4. या युद्धानंतर विजयनगर साम्राज्याचा नाश सुरू झाला.

तुळुव राजवंशाचे महत्त्व:

1) कृष्णदेवरायच्या कारकिर्दीत विजयनगर साम्राज्याची सीमा दक्षिणेत श्रीलंकेपर्यंत आणि उत्तरेस ओरिसापर्यंत विस्तारली.

Scanned with OKEN Scanner

2) प्रशासन मजबूत होते, व्यापार आणि शेती यांचा विकास झाला.
3) कला, साहित्य आणि वास्तुकलेला सुवर्णकाळ लाभला.
4) तुळुव वंशाच्या राजांनी हिंदू धर्माची पुनर्स्थापना केली आणि मंदिरांचा विस्तार केला.
5) तुळुव वंशाच्या पतनानंतर अरविदु राजवंशाने सत्ता घेतली, परंतु साम्राज्य कधीच पूर्वीसारखे भव्य राहिले नाही

४.अर्विडू वंशाचा इतिहास(१५६५-१६४६):

अर्विडू वंश हा विजयनगर साम्राज्याचा शेवटचा राजवंश होता. याची स्थापना तिरुमल राय यांनी केली आणि हा वंश 1646 पर्यंत टिकला.

1) स्थापना 1565
2) 1565 मध्ये तालिकोटच्या युद्धानंतर, विजयनगर साम्राज्य मोठ्या प्रमाणावर कमकुवत झाले.
3) तुळुव वंशाच्या राजा रामरायाचा मृत्यू झाल्यामुळे साम्राज्याची स्थिती खराब झाली.
4) विजयनगरची राजधानी विजयनगर (हम्पी) शहरावर आक्रमण करून नष्ट करण्यात आले.
5) त्यानंतर तिरुमल राय यांनी सत्ता मिळवून अर्विडू वंशाची स्थापना केली आणि राजधानी पेनुकोंडा येथे हलवली.

अर्विडू वंशाचे प्रमुख राजे

1. तिरुमल राय (1565 – 1572)

१. विजयनगरच्या उरलेल्या सैन्याला एकत्र करून सुलतानांविरुद्ध लढले.
२. 1572 मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला आणि सत्ता श्रीरंग रायाने घेतली.

Scanned with OKEN Scanner

2. श्रीरंग राय पहिला (1572 – 1586)

१. विजयनगरला पुन्हा स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला.

२. मुस्लिम सल्तनतींच्या हल्ल्यांमुळे संघर्ष चालूच राहिला.

3. वेंकटपती राय (1586 – 1614)

१. हा सर्वात शक्तिशाली अर्विडू राजा मानला जातो.

२. त्याने राजधानी चंद्रगिरी येथे हलवली.

३. मराठ्यांशी आणि गोलकोंडा-बिजापूरच्या मुस्लिम सल्तनतींशी संघर्ष केला.

४. दक्षिण भारतात हिंदू राज्य टिकवण्याचा प्रयत्न केला.

4. श्रीरंग राय द्वितीय (1614 – 1630)

१. विजयनगर साम्राज्य आणखी कमजोर झाले.

२. सुलतानांनी जास्त प्रदेश ताब्यात घेतला.

5. श्रीरंग राय तृतीय (1630 – 1646)

१. हा अर्विडू वंशाचा आणि विजयनगर साम्राज्याचा शेवटचा राजा.

२. 1646 मध्ये विजयनगरचे अखेरचे अवशेषही नष्ट झाले.

अर्विडू वंशाचा शेवट

1) 17व्या शतकात, विजयनगर साम्राज्याची सत्ता संपली.
2) बीजापूर आणि गोलकोंडा सुलतानांनी बहुतेक भाग ताब्यात घेतला.

Scanned with OKEN Scanner

3) मराठ्यांनी पुढे दक्षिणेत आपला प्रभाव प्रस्थापित केला.

वारसा आणि प्रभाव

1) विजयनगरची संस्कृती आणि परंपरा पुढे चालू राहिली.
2) दक्षिण भारतातील हिंदू मंदिरांची जपणूक करण्यात आली.
3) चंद्रगिरी किल्ला आणि वेल्लोर किल्ला हे अर्विडू वंशाशी संबंधित आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण २ : हंपीचा इतिहास

प्राचीन इतिहास:

1. पौराणिक संदर्भ:

हंपीला रामायणातील 'किष्किंधा' राज्य मानले जाते, जे वानरराज सुग्रीव आणि वाली यांच्या राज्याचे ठिकाण होते. हनुमानाचे जन्मस्थळ म्हणूनही हंपीला मान्यता आहे.

2. नद्यांचे महत्त्व:

तुंगभद्रा नदीला 'पंपा' असेही म्हटले जाते. त्यामुळे हंपीला 'पंपाक्षेत्र' असे नाव होते.

मध्ययुगीन इतिहास:

1. विजयनगर साम्राज्याची स्थापना (१३३६):

हरिहर आणि बुक्का या संगम वंशाच्या दोन बंधूंनी विजयनगर साम्राज्याची स्थापना केली. त्यानंतर हंपी हे साम्राज्याचे मुख्यालय बनले.

2. कृष्णदेवराय यांचे राज्य (१५०९-१५२९):

कृष्णदेवराय यांच्या नेतृत्वाखाली विजयनगर साम्राज्याचा सुवर्णकाळ होता. त्यांनी हंपीत भव्य मंदिरे, राजवाडे आणि तटबंदी बांधली.

3. सांस्कृतिक वैभव:

हंपीतल्या मंदिरांवर रामायण, महाभारत आणि पुराणकथांच्या सुंदर शिल्पकला आढळते. विजयविठ्ठल मंदिर, विरुपाक्ष मंदिर आणि हजारा राम मंदिर हे यातील प्रसिद्ध आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

हंपीचे पतन:

1. ताळिकोटचे युद्ध (१५६५):

विजयनगर साम्राज्याचा पराभव अहमदनगर, बीजापुर, गोलकुंडा, बीदर आणि बरारच्या संयुक्त सुलतानांनी केला.

2. हंपीचा विध्वंस:

या युद्धानंतर हंपीची मोठी लूट झाली आणि शहराचा विध्वंस झाला. हंपीची वैभवशाली राजधानी एक उध्वस्त खंडहर बनली.

आधुनिक काळातले महत्त्व:

1) १९व्या शतकात ब्रिटिश पुरातत्त्ववेत्त्यांनी हंपीची माहिती घेतली आणि संशोधन सुरू केले.
2) भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण (ASI) तर्फे १९५० नंतर हंपीचे पुनर्वसन आणि संशोधन झाले.
3) हंपीतील वास्तुकला, इतिहास आणि पुरातत्त्वशास्त्रावर आजही व्यापक संशोधन चालू आहे.

हंपीचा सांस्कृतिक आणि पर्यटन महत्त्व:

1) हंपी आज पर्यटनाचे एक महत्त्वाचे केंद्र आहे.
2) हंपी उत्सवात पारंपरिक संगीत, नृत्य आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम होतात.
3) UNESCO च्या जागतिक वारसा स्थळांपैकी एक असल्याने हंपीचे आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ३ : विजय विठ्ठल मंदिर

हंपीतील विजय विठ्ठल मंदिर हे एक भव्य ऐतिहासिक स्मारक आहे आणि विजयनगर साम्राज्याच्या वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना मानला जातो. हे मंदिर आणि त्याचा परिसर हंपीच्या पर्यटन स्थळांपैकी एक प्रमुख आकर्षण आहे. येथे आणखी काही महत्त्वाच्या गोष्टी देत आहे:

विजय विठ्ठल मंदिराचे वैशिष्ट्ये:

1. स्तंभांचे संगीत:

1) मंदिरातील प्रमुख सभामंडपात ५६ स्तंभ आहेत, ज्यांना "संगीतमय स्तंभ" किंवा "सप्तरंगी स्तंभ" असे म्हणतात.
2) या स्तंभांवर हलकासा टॅप केल्यास, तबला, ढोलक, वीणा यांसारख्या वाद्यांचे आवाज ऐकू येतात.
3) ब्रिटिश काळात या स्तंभांचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांचे काही भाग तोडण्यात आले होते.

2. रथमंडपाचे महत्व:

1) मंदिराच्या प्रांगणात असलेला रथ एकाच ग्रॅनाइट दगडातून कोरला गेला आहे.
2) रथाचे चाक फिरते, परंतु संरक्षक कारणास्तव त्यांना स्थिर करण्यात आले आहे.
3) हा रथ विष्णूच्या गरुड वाहनाचे प्रतीक मानला जातो.

3. मुख्य देवता:

1) या मंदिरातील मुख्य देवता भगवान विठ्ठल आहेत, जे भगवान विष्णूंचे एक रूप आहे.
2) मंदिरात पूर्वी विठ्ठलाची मूर्ती होती, परंतु आता ती मंदिरात नाही.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

4. प्रवेशद्वार:

1) मंदिराच्या प्रवेशद्वारांवर अप्रतिम कोरीवकाम आहे. यावर रामायण आणि महाभारतातील कथा कोरलेल्या आहेत.
2) मुख्य गोपुरमचे बांधकाम अर्धवट स्थितीत आहे.

5. जलवाहिनी प्रणाली:

1) विजय विठ्ठल मंदिर परिसरात एक प्राचीन जलवाहिनी प्रणाली आढळते, ज्याचा वापर पाण्याची सोय करण्यासाठी केला जात असे.
2) हे त्या काळातील तांत्रिक प्रगतीचे एक प्रतीक मानले जाते.

6. धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व:

1) विजय विठ्ठल मंदिर हे कर्नाटक राज्यातील एक प्रमुख धार्मिक स्थळ आहे.
2) येथे दरवर्षी होळी, दीपावली आणि कार्तिक महोत्सव मोठ्या उत्साहात साजरे केले जातात.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ४ : विरूपाक्ष मंदिर

विरुपाक्ष मंदिर, हम्पी येथे असलेले एक प्रसिद्ध हिंदू मंदिर आहे. हे मंदिर हम्पीच्या ऐतिहासिक परिसरात स्थित असून ते ७व्या शतकापासून अस्तित्वात आहे तसेच ऐतिहासिक आणि धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वाचे मंदिर आहे .हम्पी हे एकेकाळी विजयनगर साम्राज्याची राजधानी होते आणि हे मंदिर विजयनगर साम्राज्याच्या वैभवशाली इतिहासाचे आणि दक्षिण भारतीय स्थापत्यशैलीचे प्रतीक आहे.

मंदिराचा इतिहास आणि पार्श्वभूमी:

1) स्थापना: विरुपाक्ष मंदिराची स्थापना ७व्या शतकात झाली, पण विजयनगर साम्राज्याच्या काळात (१३३६-१६४६) त्याचा मोठा विकास व विस्तार झाला.विजयनगर साम्राज्याच्या उत्कर्षकाळात विशेषतः राजा कृष्णदेवराय यांच्या कारकिर्दीत विकसित झाले.
2) देवता: हे मंदिर भगवान शिवाला समर्पित आहे आणि त्यांना 'विरुपाक्ष' या रूपात पूजले जाते. तसेच, देवी पंपा ही देखील येथे पूजली जाते.
3) पुराणातील उल्लेख: असे मानले जाते की, भगवान शिवाने विरुपाक्ष या रूपात पंपादेवीशी विवाह केला, ज्याचे प्रतीक या मंदिरात पाहायला मिळते.
4) विजयनगर साम्राज्य: विजयनगर साम्राज्याच्या काळात या मंदिराचे महत्त्व खूप वाढले. राजा कृष्णदेवराय यांनी या मंदिराच्या विकासासाठी योगदान दिले. विजयनगरच्या पतनानंतर (१६५६) अनेक मंदिरे नष्ट झाली, पण विरुपाक्ष मंदिर मात्र तग धरून राहिले आणि अजूनही पूजेत आहे.

धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व:

1.महाशिवरात्री:

फेब्रुवारी-मार्च महिन्यातील महाशिवरात्री मोठ्या उत्साहाने साजरी केली जाते.

Scanned with OKEN Scanner

2.कार्तिक महोत्सव:

कार्तिक महिन्यातील उत्सव काळात येथे भाविकांची मोठी गर्दी असते.

3.विवाह सोहळे:

शिव-पंपा विवाहाचा प्रतीकात्मक सोहळा देखील साजरा होतो.

मंदिराची रचना आणि वास्तुकला:

1.गोपुरम (मुख्य प्रवेशद्वार):

1) मंदिराचे मुख्य गोपुरम (प्रवेशद्वार) ५० मीटर उंच आहे.
2) गोपुरमच्या कोरीवकामात देवी-देवतांच्या प्रतिमा, पुराणकथांचे प्रसंग आणि हस्तकलेचे उत्कृष्ट नमुने आहेत.

2.गर्भगृह:

1) गर्भगृहात विरुपाक्षस्वामी (शिवलिंग) आहे, ज्यांची नियमित पूजा होते.

3.रंगमंडप:

1) नृत्यमंडपामध्ये नृत्यशैलीचे दर्शन होते. हे मंडप संगमरवरी खांबांनी सजलेले आहेत.

4.तुंगभद्रा नदी:

1) मंदिराच्या जवळ तुंगभद्रा नदी वाहते, जिच्यामुळे या ठिकाणाचे धार्मिक महत्त्व वाढले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

5.शिल्पकला:

1) मंदिरातील शिल्पांमध्ये रामायण, महाभारत यांसारख्या महाकाव्यांतील दृश्ये कोरलेली आहेत.

युनेस्को जागतिक वारसा स्थळ:

1) विरुपाक्ष मंदिर आणि हम्पी परिसर युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांमध्ये समाविष्ट आहेत.
2) हे दक्षिण भारतातील सर्वात जुने आणि सतत पूजेत असलेले मंदिर आहे.
3) येथील प्राचीन वास्तुकला आणि शिल्पकला जगभरात प्रसिद्ध आहे.

रोचक तथ्य:

1) मंदिराच्या एका खांबावर 'पिनहोल कॅमेरा इफेक्ट' दिसतो, ज्यातून गोपुरमची प्रतिमा उलटी दिसते.
2) मंदिरात एक चालता हत्ती आहे, जो श्रद्धाळूंना आशीर्वाद देतो.
3) हम्पीच्या अवशेषांमध्ये विरुपाक्ष मंदिर हे सर्वाधिक संरक्षित आणि महत्त्वाचे मानले जाते.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ५ : बदविलिंग (शिवलिंग) आणि उग्र नरसिंह प्रतिमा

१. बदविलिंग

1) स्थान: विरुपाक्ष मंदिराच्या जवळ, हंपी
2) उंची: सुमारे ३ मीटर (९.८ फूट)

विशेषता:

1) हे हंपीतील सर्वात मोठे शिवलिंग आहे आणि त्याला बदविलिंग असे म्हणतात.
2) हे एक एकच दगड कोरून तयार केलेले शिवलिंग आहे.
3) याच्या भोवती कायमस्वरूपी पाणी असते, कारण त्याच्या पायथ्याशी एक जलकुंड आहे.
4) असे मानले जाते की एका बदवी (गरीब महिला) ने हे बांधले होते, म्हणून याला "बदविलिंग" असे नाव पडले.
5) जलकुंडामुळे शिवलिंग नेहमी पाण्यात बुडालेल्या स्थितीत असते, हे भगवान शिवाच्या "जलतत्त्वाशी" असलेल्या नात्याचे प्रतीक मानले जाते.
6) शिवलिंगाच्या सभोवताल साधे आणि शांत वातावरण आहे, त्यामुळे येथे आलेले भाविक ध्यानधारणा करतात.

२. उग्र नरसिंह प्रतिमा

1) स्थान: हंपीतील कृष्ण मंदिराजवळ
2) उंची: सुमारे ६.७ मीटर (२२ फूट)
3) स्थापना: १५२८ साली राजा कृष्णदेवराय यांनी ही मूर्ती घडवली.

Scanned with OKEN Scanner

विशेषता:

1) ही हंपीतील सर्वात मोठी दगडी मूर्ती आहे आणि भगवान विष्णूंच्या नरसिंह अवताराचे अत्यंत प्रभावी रूप दाखवते.
2) मूर्तीमध्ये भगवान विष्णूंचा नरसिंह (अर्धा सिंह, अर्धा मानव) अवतार उग्र रूपात आहे.
3) मूळ मूर्तीत देवी लक्ष्मी त्यांच्या मांडीवर बसलेल्या होत्या, परंतु विजयनगर साम्राज्याच्या नाशानंतर त्या भागाची हानी झाली.
4) मूर्तीच्या मागे शेषनागाच्या सात फणांचे संरक्षण आहे, जे भगवान विष्णूच्या अद्वितीय शक्तीचे प्रतीक आहे.
5) हंपीवर आक्रमण झाल्यावर मूर्तीचे काही भाग तोडण्यात आले, त्यामुळे तिचे आता "उग्र नरसिंह" असे रूप दिसते.
6) ही मूर्ती एकाच विशाल दगडात कोरली गेली असून उत्कृष्ट दगडी शिल्पकलेचा नमुना आहे.

बदविलिंग आणि उग्र नरसिंह यांचा सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्व

1) बदविलिंग भगवान शिवाच्या पूजेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते, आणि येथे अनेक भाविक भेट देतात.
2) उग्र नरसिंह मूर्ती भगवान विष्णूंच्या भक्तांसाठी शक्ती आणि धैर्याचे प्रतीक आहे.
3) दोन्ही स्थळे विजयनगर साम्राज्याच्या समृद्ध स्थापत्यशैलीचे आणि धार्मिक वारशाचे उत्तम उदाहरण आहेत.
4) या ठिकाणी आल्यावर आपण हंपीच्या ऐतिहासिक वैभवाचा आणि धार्मिक महत्त्वाचा अनुभव घेऊ शकतो.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ६ : आंजनाद्री टेकडी

1) स्थान: तुंगभद्रा नदीच्या काठी, हंपीजवळ, कर्नाटक
2) महत्त्व: हिंदू धर्मातील एक पवित्र स्थळ, भगवान हनुमानाचे जन्मस्थान म्हणून ओळखले जाते.

1. आंजनाद्री टेकडीचे ऐतिहासिक आणि धार्मिक महत्त्व

1) असे मानले जाते की माता अंजनी ह्यांनी येथे तपश्चर्या केली होती आणि याच ठिकाणी भगवान हनुमानाचा जन्म झाला.
2) "आंजनाद्री" हे नाव माता अंजनीच्या नावावरून पडले आहे.
3) रामायणामध्ये किष्किंधा नगरीचे उल्लेख आढळतात, आणि हंपीजवळील हा संपूर्ण प्रदेश वानरराज सुग्रीव, हनुमान, आणि बाली यांच्याशी संबंधित मानला जातो.

2. आंजनाद्री टेकडीवर काय पाहता येईल?

(१)हनुमान मंदिर:

1) टेकडीच्या शिखरावर भगवान हनुमानाला समर्पित एक पवित्र मंदिर आहे.
2) मंदिरातील मूर्ती हनुमानाची बालरूपात आहे.
3) येथे भगवान राम, सीता आणि लक्ष्मण यांची मूर्ती देखील आहे, कारण हनुमान रामभक्त आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

(२)मंदिरापर्यंतचा प्रवास:

1) मंदिर शिखरावर असल्यामुळे येथे पोहोचण्यासाठी सुमारे ५७० पायऱ्या चढाव्या लागतात.
2) चढाई मध्यम ते कठीण असली तरी, मार्ग सुस्थितीत आणि सुंदर आहे.
3) वर पोहोचल्यावर तुंगभद्रा नदी आणि संपूर्ण हंपीचे विहंगम दृश्य दिसते.

(३)सुर्योदय आणि सुर्यास्त दृश्य:

1) आंजनाद्री टेकडी हंपीमधील सर्वोत्तम सूर्योदय आणि सूर्यास्त पाहण्यासाठी प्रसिद्ध आहे.
2) येथे बसून डोंगर, नद्या आणि मंदिरांचा सुंदर नजारा पाहता येतो.

3. टेकडीशी संबंधित कथा आणि श्रद्धा

1) हनुमान जयंतीच्या दिवशी येथे मोठा उत्सव साजरा केला जातो, आणि हजारो भक्त येथे दर्शनासाठी येतात.
2) असे म्हणतात की हनुमानाच्या चरणांनी ही भूमी पवित्र झाली आहे, म्हणून येथे आलेले भाविक हनुमान चालीसा आणि रामनाम जप करतात.
3) टेकडीवर अनेक वानर (माकडे) आढळतात, जे येथे येणाऱ्या यात्रेकरूंना भगवान हनुमानाचे रूप वाटतात.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ७ : कमल महल आणि राणीचा महल

1) स्थान: झेनाना एन्क्लेव्ह, हंपी, कर्नाटक
2) महत्त्व: विजयनगर साम्राज्यातील राजघराण्यातील स्त्रियांसाठी बांधलेले महाल आणि वास्तुकलेचे उत्कृष्ट नमुने

१. कमल महल

(१)कमल महलची वैशिष्ट्ये:

1) कमल महलला "चंद्रसेरी महल" असेही म्हणतात.
2) हा महाल राजघराण्यातील स्त्रियांसाठी विश्रांती स्थळ आणि मनोरंजनासाठी बांधण्यात आला होता.
3) महालाची रचना पूर्णपणे वेगळी आणि अनोखी आहे.
4) याचा आकार कमळाच्या फुलासारखा दिसतो, म्हणून याला "कमल महल" असे नाव देण्यात आले आहे.

(२)स्थापत्यशैली:

1) हा महाल हिंदू आणि इस्लामिक वास्तुशैलीचे उत्कृष्ट मिश्रण आहे.
2) इस्लामिक शैलीतील गोंडस कमानी आणि हिंदू शैलीतील कोरीवकाम यांचा सुंदर मिलाफ येथे पाहायला मिळतो.
3) महाल दोन मजली असून वरच्या मजल्याला कमानी असलेली गॅलरी आहे.
4) इमारतीचे छत कमळाच्या पाकळ्यांसारखे दिसते, जे ह्याला विशेष आकर्षण देते.

Scanned with OKEN Scanner

5) वातानुकूलनासाठी (नैसर्गिक AC) भिंती आणि छत यामध्ये पोकळ भाग ठेवले आहेत, त्यामुळे इमारतीत थंडावा राहतो.

(३)ऐतिहासिक महत्त्व:

1) येथे राजघराण्यातील स्त्रिया नृत्य, संगीत, आणि मनोरंजनासाठी एकत्र यायच्या.
2) काही ऐतिहासिक नोंदींनुसार, हा महाल राजाची खास बैठक आणि गुप्त चर्चा करण्याचे ठिकाणही होते.

२. राणीचा महल

(१)राणीचा महलची वैशिष्ट्ये:

1) हा महाल विजयनगरच्या राणींसाठी निवासस्थान म्हणून बांधला गेला होता.
2) याच्या अवशेषांवरून असे दिसते की हा महाल भव्य आणि समृद्ध होता.
3) पूर्वी हा महाल लाकडाचा आणि दगडाचा सुंदर संगम होता, परंतु विजयनगर साम्राज्याच्या नाशानंतर याचे केवळ अवशेष शिल्लक आहेत.
4) महालाच्या आसपास एक मोठा बाग आणि फवारे असलेला परिसर होता.
5) हा भाग झेनाना एन्क्लेव्ह (स्त्रियांसाठी राखीव विभाग) चा भाग होता आणि येथे पुरुषांना प्रवेशाची परवानगी नव्हती.

३. निष्कर्ष:

कमल महल आणि राणीचा महल हे हंपीच्या समृद्ध सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे महत्त्वाचे भाग आहेत. कमल महलची अनोखी रचना आणि राणीच्या महालाचा भव्य इतिहास पर्यटकांसाठी अत्यंत आकर्षक आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ८ : अच्युतराय मंदिर आणि बाजार

1) स्थान: मत्तंगा पर्वताच्या पायथ्याशी, हंपी, कर्नाटक
2) स्थापना: १५२९ साली विजयनगर सम्राट अच्युतदेवराय यांच्या कारकिर्दीत
3) मंदिराचे मुख्य देवता: भगवान तिरुवेंकटनाथ (विष्णूचे एक रूप)
4) विशेष महत्त्व: हंपीतील विजयनगर साम्राज्याच्या अखेरच्या मोठ्या मंदिरांपैकी एक

१. अच्युतराय मंदिर – स्थापत्यशैली आणि महत्त्व

(१)मंदिराच्या रचनेची वैशिष्ट्ये:

1) मंदिर भव्य गोपुरा (प्रवेशद्वार) आणि विस्तीर्ण प्रांगणाने वेढलेले आहे.
2) याच्या भिंतींवर भगवान विष्णू, गरुड, देवी लक्ष्मी, आणि रामायण-महाभारताच्या प्रसंगांची नक्षीदार कोरीवकामे आहेत.
3) मंदिराच्या मुख्य सभामंडपात (मुख्य हॉल) अनेक शिल्पशैलीतील आकर्षक खांब (स्तंभ) पाहायला मिळतात.
4) मंदिराची गाभारा (गर्भगृह) भगवान तिरुवेंकटनाथ (विष्णू) यांना समर्पित आहे.
5) मंदिराच्या आवारात कुंड (तलाव) आणि यज्ञवेदीचे अवशेष दिसतात.

(२)मंदिराचे ऐतिहसिक आणि धार्मिक महत्त्व

1) राजा अच्युतदेवराय (१५२९-१५४२) यांच्या राजवटीत हे मंदिर बांधले गेले.
2) हे मंदिर मुख्यतः भगवान विष्णूच्या पूजेसाठी बांधले गेले होते, आणि त्याचा उपयोग भव्य धार्मिक सोहळ्यांसाठी केला जायचा.
3) विजयनगर साम्राज्याच्या उत्तरार्धात झालेल्या आक्रमणांमुळे मंदिराची काही भाग उद्ध्वस्त झाले.

Scanned with OKEN Scanner

4) तरीही, मंदिराचे शिल्पकलेचे सौंदर्य आणि ऐतिहासिक महत्त्व अद्याप जपले गेले आहे.

२. अच्युतराय बाजार (कुडुरेगंभी बाजार)

(१)बाजाराची वैशिष्ट्ये:

1) मंदिराच्या पुढे एक विस्तीर्ण बाजारपेठ (market street) आहे, ज्याला "कुडुरेगंभी बाजार" असेही म्हणतात.
2) या बाजाराच्या दोन्ही बाजूला समान रचनेचे दगडी स्तंभ असलेले दुकानांचे अवशेष आढळतात.
3) इथे मोत्यांचे दागिने, सोन्या-चांदीची वस्त्रे, मसाले, रेशीम, आणि दैनंदिन वस्तूंची विक्री होत असे.
4) बाजाराच्या शेवटी एक मोठे दगडी स्तंभ असलेले मंडप आहे, जिथे पूर्वी राजघराण्यातील लोक सोहळे साजरे करत असत.

(२)ऐतिहासिक महत्त्व:

1) हा बाजार एकेकाळी विजयनगर साम्राज्याच्या समृद्ध व्यापारी संस्कृतीचे केंद्र होता.
2) येथे दररोज हजारो व्यापारी आणि भाविक येऊन देवाची पूजा करत आणि वस्तूंची देवाणघेवाण करत.
3) तुंगभद्रा नदीच्या आसपासच्या बंदरांमधून येथे मोठ्या प्रमाणात व्यापार चालत असे.
4) आजही हा बाजार प्राचीन व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचा साक्षीदार म्हणून उभा आहे.

३. निष्कर्ष:

अच्युतराय मंदिर आणि त्याचा भव्य बाजार हे हंपीच्या वैभवशाली इतिहासाचे प्रतीक आहेत. येथील भव्य स्थापत्य, ऐतिहासिक अवशेष, आणि शांत वातावरणा मुळे हे ठिकाण प्रसिद्ध आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ९ : हजारराम मंदिर

हजारराम मंदिर हे विजयनगर साम्राज्याच्या समृद्ध स्थापत्यकलेचे आणि धार्मिक परंपरेचे प्रतीक आहे. हे मंदिर विशेषतः रामायण कथानकावरील अप्रतिम शिल्पांमुळे प्रसिद्ध आहे.

१. मंदिराची रचना आणि स्थापत्यशास्त्र

मुख्य भाग:

हे मंदिर तीन मुख्य भागांमध्ये विभागले गेले आहे:

गर्भगृह (मुख्य देवस्थान) –

येथे भगवान राम, माता सीता, लक्ष्मण आणि हनुमान यांच्या मूर्ती आहेत.

सभामंडप (नृत्यमंडप) –

हे मंदिराच्या मध्यभागी असून येथे सुंदर नक्षीकाम असलेले खांब आहेत. येथे कधीकाळी धार्मिक विधी आणि नृत्य-संगीताचे आयोजन होत असे.

प्रदक्षिणा मार्ग (रथवेदी) –

मंदिराभोवती एक प्रशस्त प्रदक्षिणा मार्ग आहे, जिथे रामायणातील कथा दगडांवर कोरलेल्या आहेत.

शिल्पकला आणि नक्षीकाम:

1) मंदिराच्या भिंतींवर हजारो शिल्पे आहेत, जी प्रामुख्याने रामायण कथानकावर आधारित आहेत.
2) मंदिराच्या खांबांवर हत्ती, घोडे, सैनिक आणि दरबारी दृश्ये कोरलेली आहेत.
3) सभामंडपातील कोरीवकाम इतके सूक्ष्म आहे की त्यातील पात्रांचे भाव स्पष्ट दिसतात.

Scanned with OKEN Scanner

4) गाभाऱ्यातील मूर्तींना सुरेख कोरलेले मुकुट आणि अलंकार आहेत.

२. रामायण कथा शिल्पांमध्ये

प्रमुख शिल्पांवरील कथानक:

1) मंदिराच्या भिंतींवर कोरलेल्या प्रमुख प्रसंगांमध्ये हे समाविष्ट आहे:
2) राजा दशरथाचा दरबार आणि रामाचे वनवास प्रस्थान
3) सीता हरण आणि जटायूची लढाई
4) हनुमानाने लंकेला दिलेली आग
5) राम-रावण युद्ध आणि रावणवध
6) रामराज्याभिषेक (रामाचा राज्यारोहण सोहळा)

हे शिल्पपट केवळ कलात्मक नव्हेत, तर त्या काळातील जीवनशैली, पोशाख, हत्यारे आणि वास्तुकलेची झलक देतात.

३. हजारराम मंदिराचे विशेष वैशिष्ट्ये

केवळ राजघराण्यासाठी असलेले मंदिर:

हे मंदिर खास विजयनगरच्या राजघराण्यासाठी बांधले गेले होते. इतर सर्वसामान्यांसाठी हे खुले नव्हते.

Scanned with OKEN Scanner

संपूर्ण रामायणाची कथा:

इतर मंदिरांत केवळ काही प्रमुख प्रसंग दिसतात, पण येथे संपूर्ण रामायण चित्रलिपीप्रमाणे कोरलेले आहे.

विजयनगर साम्राज्याच्या ऐश्वर्याचा पुरावा:

येथे कोरलेले हत्तींचे, घोड्यांचे आणि सैन्याच्या रांगेतील चित्रण त्यावेळच्या समृद्ध सैनिकी ताकदीचे प्रतीक आहे.

दगडी नक्षीकामातील बारकावे:

मंदिरातील प्रत्येक शिल्पाचे बारकावे अत्यंत सूक्ष्म पद्धतीने कोरलेले आहेत.

४. निष्कर्ष

हजारराम मंदिर हे हंपीच्या समृद्ध वारशाचा आणि विजयनगर साम्राज्याच्या स्थापत्यकलेचा उत्तम नमुना आहे. रामायणाच्या कथांचे शिल्परूपात केलेले अप्रतिम चित्रण, राजघराण्याचा ऐश्वर्यशाली इतिहास आणि मंदिराच्या वास्तुरचनेतील अनोखे घटक यामुळे हे मंदिर हंपीच्या प्रमुख आकर्षणांपैकी एक आहे.

* VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR * (Empowered Autonomous)
ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १० : पट्टाभीराम मंदिर

पट्टाभीराम मंदिर हे हंपीतील एक भव्य आणि शांत परिसर असलेले ऐतिहासिक मंदिर आहे. हे मंदिर भगवान रामाला समर्पित असून, त्याच्या वास्तुकलेमुळे आणि विस्तीर्ण सभामंडपामुळे हंपीतील इतर मंदिरांपेक्षा वेगळे ठरते.

१. मंदिराचा इतिहास आणि महत्त्व

विजयनगर साम्राज्याशी संबंधित इतिहास:

1) हे मंदिर १५व्या – १६व्या शतकात बांधले गेले होते.
2) विजयनगरच्या राजवटीत राजा अच्युतदेव राय (१५२९-१५४२) यांच्या कारकिर्दीत हे मंदिर बांधले गेले.
3) पट्टाभीराम म्हणजे "अभिषिक्त राम" – हे मंदिर रामाच्या राज्याभिषेकानंतरच्या शांत आणि दैवी स्वरूपाला समर्पित आहे.
4) हे मंदिर धार्मिक विधी आणि शिक्षणासाठी वापरले जात असे.

२. स्थापत्यशास्त्र आणि रचना

१. गर्भगृह:

1) येथे श्रीरामाची मूर्ती होती, पण सध्या ती नाही.
2) गाभाऱ्यात सुरेख नक्षीकाम असलेले खांब आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

2. सभामंडप:

1) हा मोठ्या दगडी खांबांनी युक्त आहे आणि येथे धार्मिक विधी होत असत.
2) सभामंडपाचा उपयोग धार्मिक चर्चासत्र आणि गुरुकुल शिक्षणासाठी होत असे.

3. महामंडप:

1) हे मंदिरातील प्रमुख आकर्षण आहे, कारण येथे मोठ्या प्रमाणात कोरीवकाम आहे.
2) दगडी खांबांवर रामायण आणि महाभारतातील प्रसंग कोरलेले आहेत.

4. प्रदक्षिणा मार्ग:

1) मंदिराच्या भोवती मोठा प्रदक्षिणा मार्ग आहे, जिथे भाविक फिरून पूजा करतात.

३. मंदिराचे वैशिष्ट्ये

1) विजयनगर स्थापत्यशैलीचा उत्तम नमुना:

पट्टाभीराम मंदिरातील खांब, मंडप आणि गाभारा हे उत्कृष्ट कोरीवकामाने सुशोभित आहेत.

2) भव्य आणि प्रशस्त मंडप:

हे मंदिर हंपीतील इतर मंदिरांच्या तुलनेत मोठ्या सभामंडपासाठी प्रसिद्ध आहे.

Scanned with OKEN Scanner

3) धार्मिक आणि शैक्षणिक केंद्र:

प्राचीन काळात येथे संत आणि ऋषी धार्मिक विधी आणि ग्रंथशिक्षण घेत असत.

4) विजयनगर साम्राज्याचा महत्त्वाचा भाग:

या मंदिराला एकेकाळी शाही मान्यता होती आणि राजा येथे महत्त्वाच्या समारंभांसाठी यायचा.

४. निष्कर्ष

पट्टाभीराम मंदिर हे हंपीतील कमी गर्दीचे पण ऐतिहासिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे मंदिर आहे. याचे भव्य सभामंडप, सुंदर कोरीवकाम आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी हंपीच्या समृद्ध वारशाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. जर तुम्हाला इतिहास, वास्तुकला आणि शांततेत ध्यान लावायचे असेल, तर हे मंदिर नक्कीच भेट देण्यासारखे आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ११ : हेमकुट टेकड्या

हेमकुट टेकड्या हंपीतील सर्वात ऐतिहासिक आणि सुंदर स्थळांपैकी एक आहे. या टेकडीवर अनेक प्राचीन मंदिरे, विजयनगरकालीन अवशेष आणि भव्य खडकाळ रचना आहेत. येथील सूर्योदय आणि सूर्यास्त पाहण्यासाठी देशभरातून पर्यटक येतात.

१. हेमकुट टेकड्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व

रामायण आणि पुराणातील संदर्भ

1) हेमकुट टेकडीशी भगवान शिव आणि पार्वतीच्या कथांचा संबंध आहे.
2) पुराणांनुसार, भगवान शिवाने येथे तपश्चर्या केली आणि पार्वतीने त्यांना प्रसन्न केले.
3) पार्वतीने येथे कठोर तपश्चर्या केल्यामुळे शिवाने तिला वर दिला की त्यांचा विवाह हंपीमध्ये होईल.
4) यामुळे हे ठिकाण शिवभक्तांसाठी पवित्र स्थळ मानले जाते.

विजयनगर साम्राज्याशी संबंधित इतिहास

1) विजयनगर साम्राज्याच्या कारकिर्दीत हेमकुटा टेकडीवर शिव मंदिरे आणि किल्ल्याच्या भिंती बांधल्या गेल्या.
2) हे ठिकाण संरक्षण दृष्टीने महत्त्वाचे होते, कारण येथून हंपीच्या सभोवतालच्या भागावर लक्ष ठेवता येत होते.
3) हेमकुट टेकडीवर दगडी भिंती आणि बुरुजांचे अवशेष आजही पाहायला मिळतात.

Scanned with OKEN Scanner

२. हेमकुट टेकडीवरील वैशिष्ट्यपूर्ण मंदिरे आणि स्थळ

१. हेमकुट टेकडीवरील शिव मंदिरे

1) येथे १० ते १५ छोटे मंदिरे आहेत, जे भगवान शिवाला समर्पित आहेत.
2) ही मंदिरे विजयनगर साम्राज्याच्या आधीची (सुमारे ९व्या-१०व्या शतकातील) आहेत.
3) ही मंदिरे हंपीतील इतर मंदिरांपेक्षा वेगळी आहेत – त्यांची छत सपाट असून, साधे कोरीवकाम आहे.

२. विरुपाक्ष मंदिराकडे जाणारा मार्ग

1) टेकडीच्या एका बाजूला विरुपाक्ष मंदिराचे भव्य दृश्य पाहता येते.
2) येथे प्राचीन दगडी पायऱ्या आहेत, ज्या थेट विरुपाक्ष मंदिराकडे जातात.

३. त्रिकोणी किल्ला आणि भिंतीचे अवशेष

1) हेमकुट टेकडीवर काही ठिकाणी किल्ल्याच्या भिंतींचे अवशेष दिसतात.
2) पूर्वी येथे सैन्य तळ आणि पहारेकरी तैनात असत.

४. हेमकुट टेकडीवरील निसर्गदृश्य आणि सूर्योदय-सुर्यास्त

1) हेमकुट टेकडी हंपीतील सर्वोत्तम "सूर्योदय आणि सूर्यास्त" पाहण्यासाठी प्रसिद्ध आहे.
2) टेकडीवरून विरुपाक्ष मंदिर, तुंगभद्रा नदी आणि हंपीच्या खडकाळ पर्वतरांगा दिसतात.
3) प्रकृतीप्रेमी आणि छायाचित्रकारांसाठी हे ठिकाण एक अनोखा अनुभव देणारे आहे.

Scanned with OKEN Scanner

३. निष्कर्ष

हेमकुट टेकडी हे हंपीतील एक ऐतिहासिक, धार्मिक आणि निसर्गरम्य स्थळ आहे. येथे शिव मंदिरे, पुरातन कोरीवकाम, विजयनगर किल्ल्याचे अवशेष आणि अप्रतिम निसर्गदृश्य यामुळे हे ठिकाण हंपीच्या पर्यटन स्थळांमध्ये एक अनोखी जागा आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १२ : हत्तीशाळा

हंपी हे विजयनगर साम्राज्याचे प्रमुख केंद्र होते आणि आज ते युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांपैकी एक आहे. हत्तीशाळा हे या साम्राज्याच्या समृद्धीचे आणि राजेशाही थाटाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

१.ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

1) हंपीतील हत्तीशाळा १५व्या शतकात विजयनगर साम्राज्याच्या काळात बांधण्यात आली होती.
2) हे स्थळ राजघराण्याच्या हत्तींसाठी वापरले जात असे.
3) विजयनगरच्या सम्राटांकडे मोठ्या संख्येने प्रशिक्षित युद्धहत्ती होते आणि त्यांच्यासाठी ही शाळा बांधण्यात आली.

२.स्थापत्य आणि रचना

1.इमारतीची वैशिष्ट्ये:

1) हत्तीशाळेची इमारत १५० मीटर लांब आणि साधारण १० मीटर उंच आहे.
2) इमारतीत एकूण ११ कमानीदार खोल्या आहेत, ज्या मोठ्या हत्तींसाठी बनवलेल्या आहेत.
3) प्रत्येक खोलीला मोठे कमानीदार प्रवेशद्वार आहे, जे इस्लामिक आणि हिंदू शैलीतील मिश्रण दर्शवते.
4) काही खोल्यांमध्ये गच्चीवर चढण्यासाठी जिने आहेत, हे महावतांसाठी वापरले जात असतील.

Scanned with OKEN Scanner

2.घुमटांची विशेषता:

1) हत्तीशाळेच्या प्रत्येक कक्षावर घुमट आहेत, आणि प्रत्येक घुमटाची रचना वेगळी आहे.
2) घुमटांच्या काही शैली इस्लामिक, हिंदू आणि जैन स्थापत्यशैलींच्या मिश्रणाने बनवल्या आहेत.
3) मध्यभागातील घुमट विशेषतः मोठा आहे आणि जास्त सजवलेला आहे, त्यामुळे कदाचित तो राजघराण्याच्या प्रमुख हत्तींसाठी असावा.

३.उपयोग आणि व्यवस्थापन

1) येथे हत्तींची राहण्याची सोय होती, तसेच त्यांच्यासाठी अन्न व पाणी साठवण्यासाठी खास व्यवस्था केली होती.
2) प्रत्येक हत्तीच्या कक्षात मोठे प्रवेशद्वार असून, त्यावर मजबूत दरवाजे लावण्याची सोय होती.
3) येथे हत्तींसाठी प्रशिक्षण दिले जात असे आणि राजकीय सोहळ्यांसाठी त्यांना सजवले जात असे.

४.विजयनगर साम्राज्याचा ऱ्हास आणि हत्तीशाळेची स्थिती

1) १५६५ मध्ये तालिकोटच्या लढाईत विजयनगर साम्राज्याचा पराभव झाला.
2) त्यानंतर, बहमनी सुलतानांनी हंपीवर आक्रमण करून बहुतांश शहर उद्ध्वस्त केले.
3) मात्र, हत्तीशाळेची रचना तुलनेने कमी नुकसानीस आलेली असून, ती आजही चांगल्या स्थितीत आहे.

५.निष्कर्ष

हंपीतील हत्तीशाळा ही केवळ हत्तींसाठी निवासस्थान नव्हे, तर विजयनगर साम्राज्याच्या स्थापत्यशैलीचा उत्तम नमुना आहे. हिंदू आणि इस्लामिक शैलीचा अनोखा संगम असलेले हे स्थळ इतिहास आणि वास्तुकलेत रस असणाऱ्यांसाठी अनिवार्य भेट ठिकाण आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १३ : पुष्करणी (जलकुंड)

हंपी हे विजयनगर साम्राज्याचे भव्य ऐतिहासिक ठिकाण असून, येथे अनेक सुंदर आणि सुव्यवस्थित पुष्करणी (जलकुंडे) आढळतात. ही जलकुंडे तत्कालीन जलसंधारण, पाणीपुरवठा आणि धार्मिक विधींसाठी वापरली जात होती. आजही हंपीतील या पुष्करणी पर्यटकांसाठी मुख्य आकर्षण आहेत.

१.पुष्करणी म्हणजे काय?

1) पुष्करणी हा पवित्र जलाशय असतो, जो सहसा मंदिरांच्या परिसरात असतो.
2) हे स्नान, धार्मिक विधी, पूजाविधी आणि राजकीय कार्यक्रमांसाठी वापरण्यात येत असे.
3) विजयनगर साम्राज्याने पाण्याचा शास्त्रीय पद्धतीने साठा करण्यासाठी आणि योग्य जलव्यवस्थापनासाठी अनेक जलकुंडे बांधली होती.

२.हंपीतील प्रमुख पुष्करणी (जलकुंडे)

1. पुष्करणी स्टेप्ड टँक (Stepped Tank) – सुंदर सममितीय जलकुंड

1) स्थान: कमल महाल आणि हत्तीशाळेजवळ

2) रचना:

i. हे जलकुंड चौरसाकार असून सममितीय पायऱ्या आहेत, ज्या टप्प्याटप्प्याने खाली उतरतात.

ii. पायऱ्यांची रचना मंडलाकार (Geometric) पद्धतीने आहे, त्यामुळे हे जलकुंड अद्वितीय दिसते.

iii. सुरुवातीला वाळूमध्ये दडलेले हे जलकुंड भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाने (ASI) १९८० च्या दशकात शोधून काढले.

Scanned with OKEN Scanner

3) **विशेष उपयोग:**

i. धार्मिक विधींसाठी आणि पूजेच्या पाण्यासाठी याचा उपयोग केला जात असे.

ii. राजवाड्यातील लोकांसाठी हे मुख्य जलसाठा केंद्र होते.

2. विरुपाक्ष मंदिर पुष्करणी

1) **स्थान:** विरुपाक्ष मंदिराजवळ

2) **रचना:**

i. हे जलकुंड साधारणतः लहान आहे, पण मंदिराच्या पूजेसाठी महत्त्वाचे होते.

ii. पुष्करणीच्या काठावर कोरीवकाम असलेले दगडी स्तंभ दिसतात.

3) **विशेष उपयोग:**

i. मंदिरातील पूजेसाठी आणि धार्मिक विधींसाठी याचा वापर केला जात असे.

ii. हंपीतील सर्वात प्राचीन जलकुंडांपैकी एक.

3. कृष्ण मंदिर पुष्करणी

1) **स्थान:** कृष्ण मंदिराच्या परिसरात

2) **रचना:**

i. लांबट चौरसाकार जलकुंड, ज्या भोवती दगडी भिंती आणि कोरीवकाम आहे.

ii. या जलकुंडामध्ये पूर्वी कालव्याद्वारे (Canals) तुंगभद्रा नदीचे पाणी आणले जात असे.

3) **विशेष उपयोग:**

i. कृष्ण मंदिरातील मूर्ती स्नानासाठी आणि पूजेसाठी हे जलकुंड वापरण्यात येत असे.

ii. या परिसरातील नागरिकांसाठीही हे जलस्रोत होते.

Scanned with OKEN Scanner

4. कमल महाल पुष्करणी

1) स्थान: झेनाना एनक्लेव्हजवळ (Queens' Bath Area)

2) रचना:

i. लहान आकाराचे पण आकर्षक जलकुंड, ज्याच्या भोवती कमानीदार रचना आहेत.

ii. पायऱ्यांची रचना साधी असून, याचा वापर राण्या आणि राजघराण्यातील स्त्रियांसाठी केला जात असे.

3) विशेष उपयोग:

i. राण्या आणि इतर स्त्रियांकरिता विशेष स्नानगृह.

ii. उन्हाळ्यात थंड पाण्यात विसावा घेण्यासाठी हे ठिकाण वापरले जात असे.

३.हंपीतील पुष्करणींच्या स्थापत्य वैशिष्ट्ये

1.जलसंधारण आणि पुरवठा प्रणाली

1) हंपीतील बहुतेक जलकुंडे कालव्याद्वारे तुंगभद्रा नदीशी जोडलेली होती.
2) पाऊस आणि भूगर्भातील झऱ्यांमधून पाणी संकलित करण्याची अत्याधुनिक जलव्यवस्था होती.
3) राजवाडे आणि मंदिरे पाण्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी या जलकुंडांवर अवलंबून होते.

2.कोरीवकाम आणि दगडी रचना

1) या जलकुंडांच्या भिंतींवर आणि काठांवर सुंदर हिंदू शैलीतील कोरीवकाम आढळते.
2) काही ठिकाणी मत्स्य, कछप (कासव), नाग आणि कमळ यांचे शिल्पांकन दिसते.

Scanned with OKEN Scanner

3.सममितीय आणि वास्तुशास्त्रीय नमुने

1) पुष्करणींची रचना यंत्र (Geometric Mandala) पद्धतीने तयार करण्यात आली आहे.
2) पायऱ्यांची रचना सममितीय आणि शास्त्रशुद्ध (Precise Engineering) पद्धतीने केलेली आहे.

४.हंपीच्या पुष्करणींचे ऐतिहासिक महत्त्व

1) धार्मिक आणि पूजेसाठी: मंदिरे आणि राजवाड्यांसाठी पवित्र जलस्रोत.
2) सामाजिक उपयोग: शहरातील नागरिक आणि यात्रेकरूंना पाणी पुरवठा.
3) कलात्मक आणि स्थापत्यशास्त्रीय मूल्य: विजयनगर साम्राज्याच्या प्रगत जलव्यवस्थापनाचे उत्कृष्ट उदाहरण.

५.निष्कर्ष

हंपीतील पुष्करणी ही केवळ जलसाठा करण्याची जागा नव्हती, तर ती एक धार्मिक, सांस्कृतिक आणि स्थापत्यशास्त्रीय आश्चर्य होती. विजयनगर साम्राज्याच्या उत्तुंग वास्तुशैलीचे आणि जलव्यवस्थापन कौशल्याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १४ : राणीचे स्नानगृह

हंपी हे विजयनगर साम्राज्याचे प्राचीन आणि वैभवशाली शहर आहे, जे UNESCOच्या जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत समाविष्ट आहे. हंपीमधील अनेक ऐतिहासिक स्मारकांपैकी राणीचे स्नानगृह (Queen's Bath) हे एक अनोखे स्थापत्यकलेचे उदाहरण आहे. हे एक खाजगी स्नानगृह होते, जे मुख्यतः राणी आणि राजघराण्यातील स्त्रियांसाठी वापरण्यात येत असे.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

a) राजघराण्यातील स्त्रियांसाठी खास स्नानगृह
b) उत्कृष्ट जलव्यवस्थापन आणि निचरा प्रणाली
c) सुशोभित कमानी, नक्षीकाम आणि दगडी बांधकाम
d) संपूर्णतः खाजगी रचना, बाहेरून प्रवेश मर्यादित

१. राणीच्या स्नानगृहाचे स्थान आणि इतिहास

स्थान:

1) हे स्नानगृह हंपीच्या झेनाना एनक्लेव्हच्या बाहेर, रॉयल एन्क्लेव्ह परिसरात स्थित आहे.
2) हे हंपीच्या इतर राजवाड्यांपासून थोडे दूर आहे, जे याचा खासगी स्वरूप अधोरेखित करते.

इतिहास:

1) १५व्या शतकात, राजा कृष्णदेवराय किंवा त्याच्या पूर्ववर्ती राजांनी हे स्नानगृह बांधले असावे.
2) हे विजयनगर साम्राज्यातील राजघराण्यातील स्त्रियांसाठी वापरण्यात येणारे सर्वात भव्य आणि देखणे स्नानगृह होते.

Scanned with OKEN Scanner

3) १५६५ मध्ये तालिकोटच्या लढाईनंतर (Battle of Talikota), बहमनी सुलतानांनी हंपी शहर उद्ध्वस्त केले. यानंतरही राणीचे स्नानगृह तुलनेने चांगल्या स्थितीत राहिले आहे.

२. स्थापत्यशैली आणि रचना

1. बाह्य रचना

1) स्नानगृह बाहेरून पाहता अतिशय साधे दिसते, परंतु आतून अत्यंत भव्य आणि कलात्मक आहे.
2) हे लहान राजवाड्यासारखे दिसते आणि त्याच्या बाहेर एक मोठा हरितांगण (Garden) आहे.

2. आतील रचना

1) मध्यभागी मोठा चौकोनी जलाशय (पूल) आहे, ज्याच्या भोवती दगडी मार्ग (Walkway) आहे.
2) स्नानगृहात व्यास सुमारे १५ मीटर असून, खोली साधारणतः १.८ मीटर (६ फूट) आहे.
3) या जलाशयाच्या चारही बाजूला सुंदर कमानीदार गॅलरी (Arch Galleries) आहेत.
4) कमानींवर सुंदर फुलांचे आणि वेलबुट्टीचे कोरीवकाम आढळते.
5) छताला पूर्वी लाकडी आणि दगडी मिश्रणाचे आच्छादन होते, जे आता नष्ट झाले आहे.

3. पाणीपुरवठा आणि जलव्यवस्थापन प्रणाली

1) या स्नानगृहात पाणी भरण्यासाठी एक अद्वितीय कालवा आणि नळ प्रणाली होती.
2) जलाशयात पाणी भरून ठेवण्यासाठी आणि वाहून नेण्यासाठी दगडी नाल्यांची व्यवस्था होती.
3) पाण्याचा निचरा होण्यासाठी आणि स्वच्छता राखण्यासाठी एक प्रगत निचरा प्रणाली (Drainage System) वापरण्यात आली होती.

Scanned with OKEN Scanner

4. गुप्तता आणि सुरक्षा व्यवस्था

1) हे स्नानगृह संपूर्णपणे बंदिस्त आणि खाजगी होते.
2) पुरुषांना येथे प्रवेशाची परवानगी नव्हती.
3) राजघराण्यातील स्त्रिया आणि त्यांच्या सेविका येथे आरामदायी स्नानासाठी आणि सामाजिक संवादासाठी यायच्या.

३. स्नानगृहाचा वापर आणि महत्त्व

1) राण्यांसाठी खास स्नानगृह – येथे फक्त राजघराण्यातील स्त्रियाच स्नान करू शकत असत.
2) औषधी आणि सुगंधी जलाचा वापर – स्नानासाठी औषधी वनस्पती आणि सुगंधी पाण्याचा वापर केला जात असे.
3) विलासी जीवनशैलीचे प्रतीक – विजयनगर साम्राज्याच्या समृद्ध आणि सुसंस्कृत जीवनशैलीचे दर्शन घडवणारी वास्तू.
4) सामाजिक आणि सांस्कृतिक केंद्र – स्नानगृह फक्त स्वच्छतेसाठी नसून, राण्यांसाठी एक विश्रांती आणि सामाजिक संवादाचे ठिकाण होते.

४. हंपीच्या पतनानंतर राणीच्या स्नानगृहाची स्थिती

1) १५६५ मध्ये, बहमनी सुलतानांनी हंपी शहरावर आक्रमण केले आणि शहर उद्ध्वस्त केले.
2) यानंतर अनेक मंदिरे आणि राजवाडे नष्ट झाले, मात्र राणीचे स्नानगृह तुलनेने कमी प्रमाणात नष्ट झाले आहे.
3) आता येथे छप्पर नसले तरी जलाशय आणि कमानीदार गॅलरी सुस्थितीत आहेत.
4) भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभाग (ASI) याची देखभाल करत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

५. निष्कर्ष

राणीचे स्नानगृह हे विजयनगर साम्राज्याच्या समृद्ध वास्तुकलेचे आणि विलासी जीवनशैलीचे उत्तम उदाहरण आहे.

a. सुंदर कोरीवकाम,

b. उत्कृष्ट जलव्यवस्थापन,

c. राजघराण्यातील स्त्रियांसाठी खास संरचना,

d. आजही टिकून राहिलेले भव्य स्थापत्य!

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १५ : किंग्ज बॅलन्स (King's Balance)

हंपी हे विजयनगर साम्राज्याचे एक ऐतिहासिक शहर आहे, जे त्याच्या भव्य मंदिरां, राजवाड्यांच्या अवशेषां आणि स्थापत्यशास्त्रीय चमत्कारांसाठी प्रसिद्ध आहे. किंग्ज बॅलन्स ही एक अनोखी ऐतिहासिक रचना आहे, जी विजयनगर साम्राज्याच्या राजांच्या तुलाभार विधीसाठी वापरली जात असे.

१. किंग्ज बॅलन्स म्हणजे काय?

किंग्ज बॅलन्स ही एक विशाल दगडी तोलणारी यंत्रणा होती, जिच्या मदतीने राजा स्वतःचे वजन तोजून त्याच्या वजनाइतकी संपत्ती दान करत असे. हा विधी हिंदू धर्मातील एक पवित्र समारंभ होता, ज्याला "तुलाभार" असे म्हणतात.

२. किंग्ज बॅलन्सचा वापर कशासाठी केला जात असे?

a) राजाच्या वाढदिवसानिमित्त

b) धार्मिक उत्सव आणि समारंभांमध्ये

c) युद्ध जिंकल्यानंतर किंवा राज्याभिषेक झाल्यानंतर

d) गरिबांना आणि मंदिरांना मोठ्या प्रमाणावर दान करण्यासाठी

३. स्थापत्यशैली आणि रचना

1) किंग्ज बॅलन्स ही तीन विशाल दगडी स्तंभांची (Pillars) रचना आहे, जी एकमेकांशी जोडलेली आहे.
2) हे स्तंभ सुमारे ५ मीटर (१६ फूट) उंच आहेत.
3) पूर्वी यामध्ये एक लाकडी शिडी (Beam) लावलेली होती, जिच्यावर तोलण्याचे पारडे (Weighing Pans) लटकत होते.

Scanned with OKEN Scanner

4) कोरीवकाम:

i. या स्तंभांवर सुंदर हत्ती, घोडे, सैनिक आणि देवतांचे शिल्प कोरलेले आहेत.
ii. यावर काही संस्कृत आणि कन्नड भाषेत शिलालेख देखील कोरलेले आहेत.

४. ऐतिहासिक महत्त्व

1) विजयनगरचे राजे स्वतःचे वजन सोन्या, चांदी, रत्ने, धान्य किंवा इतर मौल्यवान वस्तूंमध्ये करून त्याचा उपयोग दान करण्यासाठी करत असत.
2) हा विधी प्रामुख्याने धार्मिक कार्यांसाठी केला जात असे आणि यामुळे राजाला पुण्य प्राप्त होत असे.
3) राजा कृष्णदेवराय (Krishnadevaraya) आणि इतर विजयनगर सम्राटांनी याचा वापर केल्याचे पुरावे आहेत.

५. किंग्ज बॅलन्सच्या पतनानंतरची स्थिती

1) १५६५ मध्ये तालिकोटच्या युद्धानंतर हंपी शहर उद्ध्वस्त झाले.
2) विजयनगर साम्राज्याच्या नाशानंतर, किंग्ज बॅलन्सचा वापर थांबला आणि त्याच्या लाकडी भागांचा नाश झाला.
3) आज येथे फक्त दगडी स्तंभ आणि त्यावरील कोरीवकाम दिसते.

६. निष्कर्ष

किंग्ज बॅलन्स हे विजयनगर साम्राज्याच्या वैभवशाली परंपरेचे प्रतीक आहे.

a. धार्मिक समारंभ आणि दान विधींसाठी महत्त्वाचे स्थळ
b. भव्य दगडी स्तंभ आणि सुंदर कोरीवकाम
c. आजही इतिहास प्रेमींसाठी आणि पर्यटकांसाठी आकर्षणाचा केंद्रबिंदू

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १६ : साश्वीकाळ गणेश मंदिर

साश्वीकाळ गणेश मंदिर हंपीतील एक ऐतिहासिक व धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वाचे ठिकाण आहे. हे मंदिर आपल्या अनोख्या स्थापत्यशास्त्रासाठी प्रसिद्ध आहे आणि विजयनगर साम्राज्याच्या काळातील शिल्पकलेचा उत्तम नमुना आहे.

१.मंदिराचा इतिहास आणि नावाचा उगम

साश्वीकाळ गणेश मंदिराचे नाव कन्नड भाषेतून आले आहे. "साश्वीकाळ" या शब्दाचा अर्थ "मोहरीचे दाणे" असा होतो. असे मानले जाते की गणपतीच्या मूर्तीचे पोट मोहरीच्या दाण्यासारखे दिसते, म्हणून या मंदिराला हे नाव दिले गेले.

हे मंदिर १५व्या शतकात विजयनगर साम्राज्याच्या काळात बांधले गेले. हंपी हे त्या काळात दक्षिण भारतातील एक समृद्ध आणि प्रभावशाली शहर होते आणि येथे अनेक सुंदर मंदिरे आणि शिल्पे उभारली गेली.

२.गणपती मूर्तीचे वैशिष्ट्य

1.मूर्तीची उंची:

1) साश्वीकाळ गणेश मंदिरातील गणेश मूर्ती सुमारे ८ फूट (२.५ मीटर) उंच आहे.

2.एकाश्म मूर्ती:

1) ही मूर्ती एका अखंड दगडातून कोरलेली आहे, म्हणजेच ती एका मोठ्या शिळेतून तयार केली आहे.

Scanned with OKEN Scanner

3.चार हात असलेली गणपती मूर्ती:

1) वरच्या उजव्या हातात – अंकुश
2) खालच्या उजव्या हातात – तुटलेला सुळा
3) वरच्या डाव्या हातात – पाश
4) खालच्या डाव्या हातात – मोदक

4.पोटाभोवती साप:

हिंदू पौराणिक कथेनुसार, गणपतींनी जेव्हा खूप अन्न खाल्ले, तेव्हा त्यांचे पोट फुटण्याच्या स्थितीत आले. त्यावेळी त्यांनी सापाचा वापर करून आपले पोट आवळून बांधले, असे मानले जाते. हेच दृश्य मूर्तीत सुस्पष्टपणे कोरलेले आहे.

३.मंदिराचे वास्तुशास्त्र आणि रचना

1.उघडा मंडप (सभामंडप):

1) मंदिराच्या सभोवती एक उघडा मंडप आहे, जो चौकोनी खांबांनी आधारलेला आहे.
2) हे खांब साधे आणि सरळ असून त्यावर कोरीव नक्षीकाम आढळते.

2.विजयनगर स्थापत्यशैली:

1) मंदिराचा संपूर्ण बांधकाम विजयनगर साम्राज्याच्या स्थापत्यशैलीत आहे.
2) हंपीतील इतर मंदिरांप्रमाणे येथेही ग्रॅनाइट दगडाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यात आला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

3.स्त्री आकृतीचा देखावा:

1) गणपती मूर्तीच्या मागील बाजूस एका स्त्री आकृतीसारखा देखावा दिसतो, जो परिक्रमा करताना स्पष्टपणे जाणवतो.

2) या आकृतीबाबत वेगवेगळ्या कथा सांगितल्या जातात, परंतु तिचा मूळ उद्देश स्पष्ट नाही.

४.साश्वीकाळ गणेश मंदिराचे महत्त्व

1.धार्मिक महत्त्व:

1) हंपी हे हिंदू धर्मीयांसाठी एक पवित्र क्षेत्र आहे आणि गणेश मंदिराची धार्मिक महती मोठी आहे.

2) अनेक भक्त येथे गणपतीचे दर्शन घेण्यासाठी येतात.

2.ऐतिहासिक महत्त्व:

1) हे मंदिर विजयनगर साम्राज्याच्या स्थापत्यकलेचे एक उत्तम उदाहरण आहे.

2) हंपी हे युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांपैकी एक असल्यामुळे येथे अनेक पर्यटक भेट देतात.

५.निष्कर्ष

साश्वीकाळ गणेश मंदिर हे हंपीच्या ऐतिहासिक आणि धार्मिक वारशाचे एक अद्भुत उदाहरण आहे. गणपतीची मोठी आणि एकाश्म मूर्ती, मंदिराचा अनोखा उघडा मंडप, विजयनगर शैलीतील रचना, तसेच परिसरातील इतर ऐतिहासिक स्थळे हे सगळेच या मंदिराला भेट देण्यासारखे बनवतात.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १७ : कृष्ण मंदिर

कृष्ण मंदिर हे हंपीतील सर्वात सुंदर आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे मंदिर आहे. हे मंदिर विजयनगर साम्राज्याच्या सुवर्णयुगाचे प्रतीक मानले जाते. राजा कृष्णदेवराय यांनी १५१३ मध्ये हे मंदिर बांधले होते, आणि आजही त्याच्या भव्य स्थापत्यशैलीचे अवशेष पाहायला मिळतात.

1.कृष्ण मंदिराचा इतिहास

1) राजा कृष्णदेवराय आणि मंदिराची स्थापना
2) राजा कृष्णदेवराय (१५०९-१५२९) हे विजयनगर साम्राज्याचे सर्वात सामर्थ्यशाली आणि प्रसिद्ध राजे होते.
3) त्यांनी १५१३ मध्ये ओडिशातील गजपती राजावर विजय मिळवल्यानंतर हा विजय स्मरणात ठेवण्यासाठी कृष्ण मंदिराची स्थापना केली.
4) या युद्धात जिंकलेली बालकृष्णाची मूर्ती त्यांनी हंपीला आणली आणि येथे प्रस्थापित केली.
5) ही मूर्ती सध्या चेन्नईच्या सरकारी संग्रहालयात ठेवलेली आहे.

विजयनगर साम्राज्यातील महत्त्व

1) हंपी हा विजयनगर साम्राज्याचा मुख्य धार्मिक आणि व्यापारिक केंद्र होता.
2) कृष्ण मंदिर त्या काळात मुख्य देवस्थानांपैकी एक होते.
3) येथे मोठ्या प्रमाणात विजयनगर साम्राज्यातील नागरिक, व्यापारी आणि राजघराण्यातील मंडळी पूजेसाठी येत असत.

Scanned with OKEN Scanner

2.मंदिराच्या स्थापत्यशैलीचे वैशिष्ट्ये

1.मुख्य प्रवेशद्वार (गोपुरम्)

1) मंदिराच्या मुख्य प्रवेशद्वारावर कृष्णाच्या जीवनातील विविध प्रसंगांची कोरीव नक्षी आहे.
2) हे गोपुर पूर्वाभिमुख असून, आता त्याचे काही भाग पडलेले आहेत.

2.गर्भगृह (Sanctum Sanctorum)

1) येथे मूळतः बालकृष्णाची मूर्ती होती, जी आता चेन्नईच्या सरकारी संग्रहालयात आहे.
2) गर्भगृहाच्या भिंतींवर कृष्णाच्या बाललीलांचे सुंदर शिल्पांकन आहे.

3.सभामंडप (Mandapa)

1) हा मोठा मंडप आहे, जो सुंदर खांबांनी आधारलेला आहे.
2) या खांबांवर युद्ध प्रसंग, नर्तक, गणेश, हनुमान आणि इतर दैवतांची शिल्पे कोरलेली आहेत.

4.याळी स्तंभ (Yali Pillars)

1) मंदिरातील खांबांवर याळी (सिंहासारखी पौराणिक प्राणी आकृती) कोरलेली आहे.
2) यापैकी काही खांबांवर अद्यापही मूळ नक्षीकाम स्पष्ट दिसते.

5.कृष्ण बाजार (Market Street)

1) मंदिराच्या पुढील बाजूस एक जुना बाजार (कृष्ण बाजार) आहे.
2) हा बाजार मंदिरासाठी आवश्यक वस्तू, पूजेचे साहित्य आणि व्यापार यासाठी वापरण्यात येत असे.

Scanned with OKEN Scanner

3) येथे मोठ्या फरशा असलेल्या रस्त्यांचे अवशेष आजही पाहता येतात.

5. मंदिरातील महत्त्वाची शिल्पे आणि वैशिष्ट्ये

1.भिंतीवरील कोरीव शिल्पे

1) कृष्ण मंदिराच्या भिंतींवर कृष्णाच्या जीवनाशी संबंधित अनेक सुंदर शिल्पे कोरलेली आहेत. यामध्ये

i. **माखन चोरी** – बालकृष्ण लोणी चोरताना.

ii. **गोवर्धन पर्वत उचलणे** – कृष्णाने इंद्राच्या कोपापासून गोकुळवासीयांचे रक्षण करण्यासाठी पर्वत उचलले.

iii. **कंस वध** – कृष्णाने कंसाचा पराभव केला.

iv. **गोपाळकृष्ण आणि गाया** – गोकुळातील गायी चारताना कृष्णाचे शिल्प.

2.नंदी मंडप

1) मंदिराच्या समोर एक नंदी मंडप (Nandi Pavilion) आहे.
2) यामध्ये एक मोठा नंदीचा पुतळा होता, जो आता ध्वस्त झाला आहे.

6. कृष्ण मंदिराचे ऐतिहासिक आणि धार्मिक महत्त्व

1.धार्मिक महत्त्व

1) मूळतः येथे असलेली बालकृष्णाची मूर्ती धार्मिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची होती.
2) हे मंदिर भगवान कृष्णाच्या लीलांना समर्पित आहे.

Scanned with OKEN Scanner

2.ऐतिहासिक महत्त्व

1) विजयनगर साम्राज्याच्या उत्कर्षाचे प्रतीक म्हणून हे मंदिर ओळखले जाते.
2) येथे विजयनगरच्या सुवर्णयुगाची वास्तुशैली आणि शिल्पकलेचा उत्तम नमुना दिसतो.

3.युनेस्को जागतिक वारसा स्थळ

1) हंपी हे युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांमध्ये समाविष्ट आहे, आणि कृष्ण मंदिर हंपीच्या मुख्य मंदिरांपैकी एक आहे.

7. निष्कर्ष

कृष्ण मंदिर हे हंपीच्या भव्य वारशाचे आणि विजयनगर साम्राज्याच्या गौरवशाली इतिहासाचे प्रतीक आहे. यातील भव्य कोरीव शिल्पे, सुंदर मंडप आणि ऐतिहासिक बाजारपेठ यामुळे हे मंदिर पर्यटकांसाठी आणि इतिहासप्रेमींसाठी आकर्षणाचे केंद्र आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १८ : झनाना एनक्लोजर

झनाना एनक्लोजर हे हंपीतील एक प्रमुख ऐतिहासिक स्थळ आहे. हे विजयनगर साम्राज्यातील राजघराण्यातील स्त्रियांसाठी खास संरक्षित केलेले क्षेत्र होते. येथे पुरुषांना प्रवेश बंदी होती, आणि राण्या, राजकन्या व सेविकांसाठी हा परिसर खास तयार केला गेला होता.

१.झनाना एनक्लोजर म्हणजे काय?

झनाना एनक्लोजर हा विजयनगरच्या काळातील राजघराण्यातील स्त्रियांचा सुरक्षित आणि गोपनीय विभाग होता. येथे स्त्रियांसाठी निवास, बागा, करमणुकीची साधने, आणि धार्मिक क्रियाकलापांसाठी विशेष जागा होती.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

1) हा परिसर उंच भिंतींनी वेढलेला होता, जेणेकरून बाहेरच्या पुरुषांना आत प्रवेश करता येऊ नये.
2) येथे विशेष सुरक्षारक्षक तैनात होते, जे स्त्रियांच्या सुरक्षिततेसाठी जबाबदार होते.
3) झनाना एनक्लोजरमध्ये अनेक महत्त्वाच्या वास्तू होत्या, जसे की कमल महल, प्रहरी बुरुज, स्नानगृहे आणि गुप्त मार्ग.

२.झनाना एनक्लोजरमधील प्रमुख वास्तू

1.कमल महल (Lotus Mahal)

1) झनाना एनक्लोजरमधील सर्वात आकर्षक आणि प्रसिद्ध वास्तू म्हणजे कमल महल.
2) हा महाल कमळाच्या आकाराच्या कमानींमुळे प्रसिद्ध आहे, म्हणून याला "कमल महल" असे नाव देण्यात आले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

3) कमल महल हे हिंदू आणि इस्लामी स्थापत्यशैलींचे उत्कृष्ट मिश्रण आहे.
4) या महालामध्ये वायुवीजनासाठी विशेष व्यवस्था आहे, त्यामुळे उन्हाळ्यातही हा महाल थंड राहतो.
5) असा अंदाज आहे की हा महाल राण्या आणि राजकन्यांसाठी आराम आणि मनोरंजन स्थळ म्हणून वापरला जात असे.

2.प्रहरी बुरुज (Watch Towers)

1) झनाना एनक्लोजरच्या चारही बाजूंना प्रहरी बुरुज (Watch Towers) होते.
2) येथे विशेष स्त्री सुरक्षारक्षक तैनात असत, जे संपूर्ण परिसरावर नजर ठेवत असत.
3) येथे कोणत्याही बाहेरच्या पुरुषाला सहज प्रवेश करता येऊ नये म्हणून हे बुरुज बांधण्यात आले होते.

3.स्नानगृहे आणि जलव्यवस्था

1) झनाना एनक्लोजरमध्ये राण्यांसाठी खास स्नानगृहे (Royal Baths) होती.
2) येथे विजयनगरच्या प्रगत स्थापत्यशास्त्रानुसार फवारे, पाणीपुरवठा आणि ड्रेनेज व्यवस्था होती.
3) स्नानगृहांना जोडणारी गुप्त पाणी वाहिनी व्यवस्था होती, जी आजही पाहायला मिळते.

4.गुप्त मार्ग आणि दरवाजे

1) झनाना एनक्लोजरमध्ये काही गुप्त दरवाजे आणि भूमिगत मार्ग होते.
2) संकटाच्या वेळी राजघराण्यातील स्त्रियांना या मार्गांद्वारे सुरक्षित स्थळी हलवले जात असे.
3) असेही मानले जाते की हे मार्ग राजमहल किंवा इतर सुरक्षित ठिकाणी जोडलेले होते.

Scanned with OKEN Scanner

३.झनाना एनक्लोजरचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक वापर

1) विजयनगर साम्राज्यात स्त्रियांना स्वतंत्र आणि सुरक्षित वातावरण मिळावे यासाठी झनाना एनक्लोजर बांधले गेले होते.
2) येथे स्त्रियांना नृत्य, संगीत, आणि शिक्षणाच्या संधी मिळत असत.
3) काही अभ्यासकांच्या मते, झनाना एनक्लोजरमध्ये राजघराण्यातील स्त्रिया कधी कधी राजकीय चर्चांमध्येही भाग घेत असत.
4) फुलांच्या बागा, ध्यानधारणा स्थळे आणि करमणुकीसाठी हौद आणि फवारे यांची व्यवस्था येथे होती.

४.झनाना एनक्लोजरची आजची स्थिती आणि पर्यटन महत्त्व

1) युनेस्कोने हंपीला जागतिक वारसा स्थळ (UNESCO World Heritage Site) म्हणून घोषित केले आहे.
2) झनाना एनक्लोजर हे हंपीमधील सर्वाधिक भेट दिल्या जाणाऱ्या स्थळांपैकी एक आहे.
3) येथे प्राचीन विजयनगर स्थापत्यशास्त्र, सुरक्षा व्यवस्था, आणि स्त्रियांच्या जीवनशैलीचा अभ्यास करता येतो.

५.निष्कर्ष

1) झनाना एनक्लोजर हे विजयनगर साम्राज्याच्या स्त्रियांच्या जीवनशैली, स्थापत्यशास्त्र आणि सुरक्षिततेच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे स्थळ आहे.
2) कमल महल, प्रहरी बुरुज, गुप्त मार्ग, आणि स्नानगृहे यामुळे या ठिकाणाला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १९ : मातंग टेकडी

मातंग टेकडी ही हंपीतील सर्वात उंच आणि ऐतिहासिक महत्त्वाची टेकडी आहे. ही टेकडी रामायण, विजयनगर साम्राज्य, आणि हंपीच्या सांस्कृतिक वारशाशी जोडलेली आहे. हे ठिकाण धार्मिक, ऐतिहासिक, आणि निसर्गप्रेमींसाठी एक महत्त्वाचे पर्यटनस्थळ आहे.

१.मातंग टेकडीचा ऐतिहासिक आणि पौराणिक संदर्भ

१ रामायण आणि मातंग ऋषींचा संबंध

1) रामायणानुसार, महर्षी मातंग ऋषींनी येथे तपस्या केली होती, म्हणून या टेकडीचे नाव "मातंग टेकडी" असे आहे.
2) मातंग ऋषींच्या तपस्येमुळे हा परिसर पवित्र स्थान म्हणून ओळखला जातो.
3) वानरराज सुग्रीवाने ह्याच परिसरात राहून वालिला मारण्यासाठी प्रभू श्रीरामाची मदत मागितली होती.
4) याच भागात शबरीने प्रभु श्रीरामांना बैर (बेरं) अर्पण केले होते.
5) त्यामुळे, या टेकडीचा रामायणाशी गाढा संबंध आहे आणि ती हिंदू धर्मात अत्यंत पवित्र मानली जाते.

२ विजयनगर साम्राज्याचा संबंध

1) विजयनगर साम्राज्याच्या काळात ही टेकडी सैन्य संरक्षणासाठी आणि रणनितीसाठी वापरली जात असे.
2) टेकडीच्या माथ्यावरून संपूर्ण हंपी परिसरावर नजर ठेवता येत असे.

Scanned with OKEN Scanner

3) विजयनगरच्या राजांनी येथे मजबूत चौक्या उभारल्या होत्या, त्यामुळे हा किल्ल्याचा एक भाग मानला जात असे.

4) आजही येथे पुरातन मंदिरे, दगडी मार्ग, आणि शिल्प कोरीव अवशेष पाहायला मिळतात.

२.मातंग टेकडीवरील प्रमुख आकर्षणे

१ मातंगेश्वर मंदिर

1) हे मंदिर भगवान शिवाला समर्पित आहे.

2) महर्षी मातंग ऋषींनी स्थापन केलेल्या या मंदिरात नियमित पूजा-अर्चा केली जाते.

3) विजयनगर साम्राज्याच्या काळातील सुंदर शिल्पकलेचे हे एक महत्त्वाचे उदाहरण आहे.

२ सूर्योदय आणि सूर्यास्त

1) हंपीतील सर्वोत्तम सूर्योदय आणि सूर्यास्त पाहण्यासाठी हे ठिकाण प्रसिद्ध आहे.

2) टेकडीच्या माथ्यावरून संपूर्ण हंपीचा सुवर्णसरखा झळकणारा नजारा पाहता येतो.

3) त्यामुळे छायाचित्रकार, पर्यटक, आणि निसर्गप्रेमींसाठी हे ठिकाण विशेष आकर्षण आहे.

३ हंपीचे विहंगम दृश्य

1) मातंग टेकडीवरून टुंगभद्रा नदी, विरुपाक्ष मंदिर, अच्युतराय मंदिर आणि अनेक ऐतिहासिक वास्तूंचे दर्शन घेता येते.

2) टेकडीच्या माथ्यावरून विजयनगर साम्राज्याच्या भव्यतेचा आढावा घेता येतो.

Scanned with OKEN Scanner

४ ऐतिहासिक अवशेष आणि दगडी मार्ग

1) टेकडीच्या चढाईदरम्यान, पुरातन दगडी पायऱ्या, मंदिरे आणि कोरीव शिल्प पाहता येतात.
2) टेकडीच्या पायथ्याशी हंपी बाजार, पुरातन खंडहर, आणि शिल्पकृती असलेले दगड आढळतात.

३.मातंग टेकडी का भेट द्यावी?

1) हंपीतील सर्वात उंच आणि सुंदर निसर्गदृश्य असलेले ठिकाण
2) साहस आणि ट्रेकिंगचा अनोखा अनुभव
3) रामायण आणि विजयनगर साम्राज्याच्या इतिहासाशी जोडलेले पवित्र ठिकाण
4) हंपीच्या ऐतिहासिक स्थळांचे आणि टुंगभद्रा नदीचे विहंगम दृश्य मिळणारे ठिकाण

४.निष्कर्ष

1) मातंग टेकडी ही हंपीच्या इतिहास, धार्मिक महत्त्व आणि निसर्गसौंदर्याचा अनोखा संगम आहे.
2) रामायणातील कथा, विजयनगर साम्राज्याचा वारसा आणि अप्रतिम दृश्ये यामुळे ही टेकडी हंपीतील सर्वात खास ठिकाण आहे.
3) साहसी पर्यटक, इतिहासप्रेमी आणि छायाचित्रकारांसाठी हे एक अनिवार्य गंतव्य आहे.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण २० : पुरातत्व वस्तुसंग्रहालय

हंपी हे भारतातील युनेस्को जागतिक वारसा स्थळांपैकी एक असून, विजयनगर साम्राज्याची राजधानी म्हणून ओळखले जाते. येथे अनेक प्राचीन मंदिरे, राजवाडे, बाजारपेठा आणि स्मारके आहेत. या ऐतिहासिक वारशाची सखोल माहिती मिळवण्यासाठी हंपीतील पुरातत्व वस्तुसंग्रहालय एक उत्तम ठिकाण आहे. भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण विभागाने हे संग्रहालय विकसित केले असून, येथे हंपीच्या वैभवशाली इतिहासकाळाची झलक पाहायला मिळते.

1.संग्रहालयाचा इतिहास आणि स्थळ

1) **स्थळ:** कमलापूर, हंपी (हंपीच्या मध्यवर्ती भागापासून 3-4 कि.मी. अंतरावर)

2) **स्थापना:** 1972 मध्ये भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाने संग्रहालय सुरू केले.

3) **व्यवस्थापन:** भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण

4) **वेळ:** सकाळी 10:00 ते संध्याकाळी 5:00 (सोमवारी बंद)

2.वस्तुसंग्रहालयाच्या विभागांची माहिती

संग्रहालयाचे मुख्यतः चार प्रमुख विभाग आहेत

१.प्राचीन मूर्ती आणि शिल्पे विभाग

1) येथे विजयनगर साम्राज्याच्या विविध मंदिरांतील मूर्ती आणि कोरीव कामांचे अवशेष पाहायला मिळतात.

2) प्रमुख मूर्तींमध्ये विष्णू, शिव, गणपती, दुर्गा, लक्ष्मी, आणि नृसिंह यांचे दगडी व कांस्य शिल्प आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

3) विशेषतः वीरगळ (हुतात्मा स्तंभ) आणि हंपीतील प्रमुख दगडी स्तंभांचे अवशेष येथे पाहायला मिळतात.

२.शिलालेख आणि नाणी विभाग

1) संस्कृत, कन्नड, तेलगू आणि तामिळ भाषांतील शिलालेख येथे प्रदर्शित आहेत.
2) विजयनगर साम्राज्यात वापरली जाणारी सोने, चांदी आणि तांब्याची नाणी तसेच इतर प्राचीन मुद्रांवर खोदलेले चिन्हे आणि लेखन पाहता येते.
3) या विभागात इतिहास संशोधक आणि अभ्यासकांसाठी महत्त्वपूर्ण संदर्भ मिळतात.

३.विजयनगर साम्राज्याचा नकाशा आणि मॉडेल विभाग

1) येथे हंपी शहराची प्रतिकृती (3D मॉडेल) तयार करून ठेवलेली आहे, ज्यामुळे पर्यटकांना प्राचीन हंपीची कल्पना येते.
2) विजयनगर साम्राज्याचा भूगोल, राजकीय व्यवस्था, बाजारपेठा, किल्ले आणि इमारती यांचा अभ्यास करण्यासाठी हा विभाग उपयुक्त आहे.

४.शस्त्रास्त्र आणि वास्तुकला विभाग

1) येथे विजयनगर साम्राज्यात वापरली जाणारी तलवारी, ढाली, भाले, धनुष्यबाण यासारखी शस्त्रे पाहायला मिळतात.
2) विजयनगरच्या वास्तुकलेसंदर्भातील चित्रे, भिंतीवरील नक्षीकाम आणि प्राचीन स्थापत्यशास्त्राचे मॉडेल्स येथे आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

3.संग्रहालयातील विशेष आकर्षण

1) **लक्ष्मी नरसिंह मूर्तीचे अवशेष** – हंपीतील प्रसिद्ध लक्ष्मी नरसिंह मूर्तीची छोटी प्रतिकृती येथे आहे.
2) **विजयनगर काळातील राजांचे शिल्पचित्रण** – काही भित्तीचित्रांवर विजयनगर सम्राटांचा पोशाख आणि त्यांची जीवनशैली दाखवली आहे.
3) **रथशिल्पे आणि मंदिराचे खांब** – हंपीच्या प्रसिद्ध विठ्ठल मंदिरातील रथाची प्रतिकृती आणि काही कोरीव खांबांचे अवशेष येथे पाहायला मिळतात.
4) **कमल महल आणि हत्तीशाळेची मॉडेल्स** – हंपीच्या काही प्रसिद्ध वास्तूंची लहान प्रतिकृती येथे ठेवलेली आहे.

4.हंपीच्या ऐतिहासिक महत्त्वाचा आढावा

1) विजयनगर साम्राज्याची राजधानी (1336 – 1565) – हंपी हे मध्ययुगीन भारतातील सर्वात संपन्न आणि प्रभावी साम्राज्यांपैकी एक होते.
2) 1565 मध्ये ताळकोटा युद्धानंतर हंपीचे पतन झाले, आणि बहमनी सुलतानांनी या शहराचा विध्वंस केला.
3) आज हंपी हे भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण (ASI) द्वारे संरक्षित जागतिक वारसा स्थळ आहे.

5.निष्कर्ष

हंपीचे पुरातत्व वस्तुसंग्रहालय हे विजयनगर साम्राज्याच्या भव्य इतिहासाची साक्ष देते. येथे असलेली प्राचीन मूर्ती, शिलालेख, नाणी, शस्त्रास्त्र, वास्तुकलेचे नमुने आणि ऐतिहासिक नकाशे यामुळे हंपीच्या समृद्ध वारशाचा सखोल अभ्यास करता येतो. हंपीला भेट दिल्यास, या संग्रहालयाला भेट देणे अत्यंत उपयुक्त ठरेल.

Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्ष

हंपी हे कर्नाटकमधील एक महत्त्वाचे ऐतिहासिक आणि वारसा स्थळ आहे. हे स्थळ विजयनगर साम्राज्याच्या वैभवशाली इतिहासाचे प्रतीक मानले जाते. हंपीचे मंदिर, राजवाडे, बाजारपेठा आणि कोरीव शिल्पकलेने युक्त वास्तू यामुळे हे जागतिक वारसा स्थळ घोषित करण्यात आले आहे.

1) **ऐतिहासिक महत्त्व:** हंपी हे 14व्या ते 16व्या शतकादरम्यान विजयनगर साम्राज्याचे राजधानी शहर होते. त्याच्या प्रगत नागरी व्यवस्थेचा आणि समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचा पुरावा येथे आढळतो.
2) **वास्तुशास्त्र आणि शिल्पकला:** येथे विठ्ठल मंदिर, विरुपाक्ष मंदिर, कमल महाल आणि अनेक रथांसारख्या वास्तू उत्कृष्ट शिल्पकलेचे नमुने आहेत.
3) **पुरातत्त्वीय महत्त्व:** युनेस्कोने हंपीला जागतिक वारसा स्थळाचा दर्जा दिला असून, हे स्थळ भारताच्या प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासासाठी महत्त्वाचे आहे.
4) **पर्यटन आणि संवर्धन:** हंपी हे भारतातील प्रमुख पर्यटन स्थळांपैकी एक आहे. मात्र, जागतिक वारसा स्थळ असल्यामुळे त्याच्या संवर्धनासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
5) **धार्मिक महत्त्व:** हंपी हिंदू धर्मातील अनेक दंतकथांशी संबंधित असून, विशेषतः रामायण आणि विजयनगर साम्राज्याच्या परंपरेशी त्याचा संबंध आहे.

एकूणच, हंपी हे ऐतिहासिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचे स्थळ आहे, जे भारतीय वारशाचे वैभव दर्शवते.

Scanned with OKEN Scanner

परिशिष्टे

प्रकरण १ : विजयनगर साम्राज्याचा इतिहास

विजयनगर साम्राज्य

विजयनगर साम्राज्यातील प्राचीन शहरे

विजयनगर साम्राज्याची तालीकोट ची लढाई

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण २ : हंपी चा इतिहास

हंपी विजयनगर साम्राज्य

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ३ : विजय विठ्ठल मंदिर

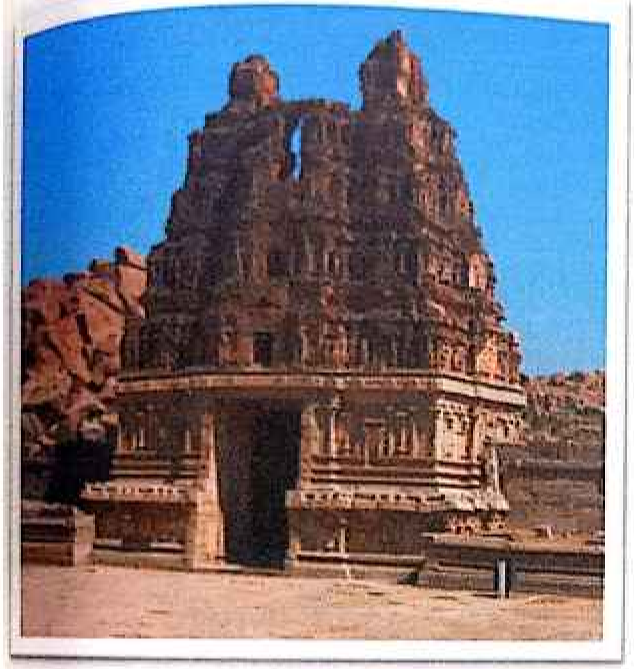

मंदिराची कमान

विजय विठ्ठल मंदिर

दगडी रथ

संगीत स्थंब

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ४ : विरूपाक्ष मंदीर

मंदिराची कमान

सभा मंडप

मंदिरातील शिवलिंग(विरूपाक्ष)

प्रदक्षिणा पथ

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ५ : बदवलिंगी (शिवलिंग) आणि उग्र नरसिंह प्रतिमा

बदवलिंगी (शिवलिंग) मंदिर

बदवलिंगी (शिवलिंग)

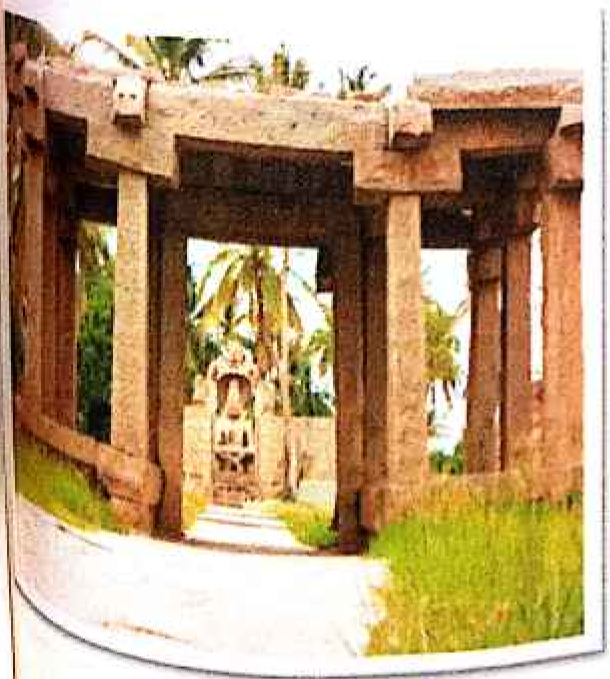

उग्र नरसिंह मंदिर.

उग्र नरसिंह प्रतिमा

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ६ : अंजनाद्री टेकडी

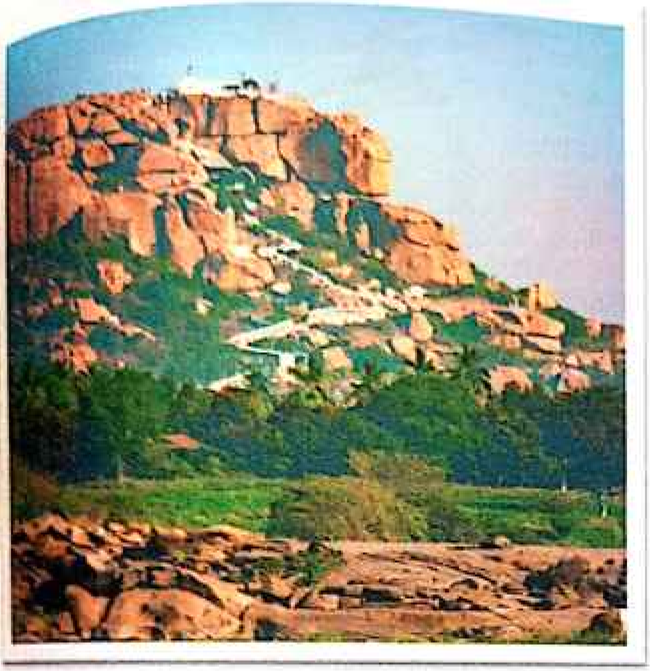

अंजनाद्री टेकडी

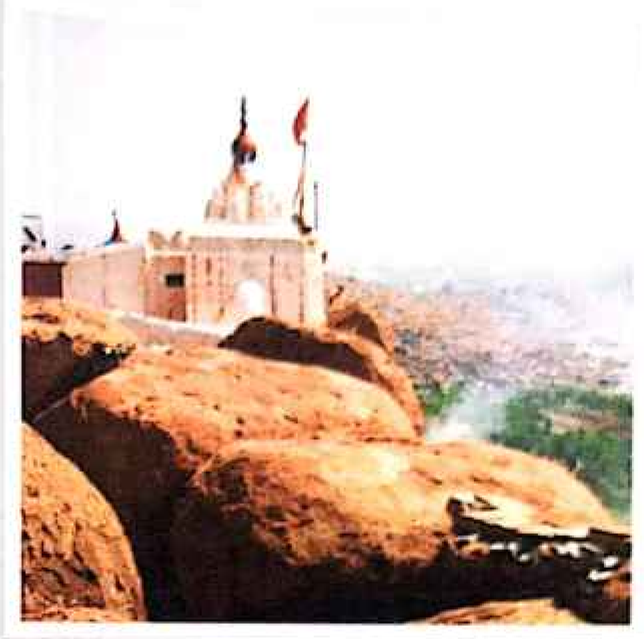

टेकडी वरील हनुमान मंदिर

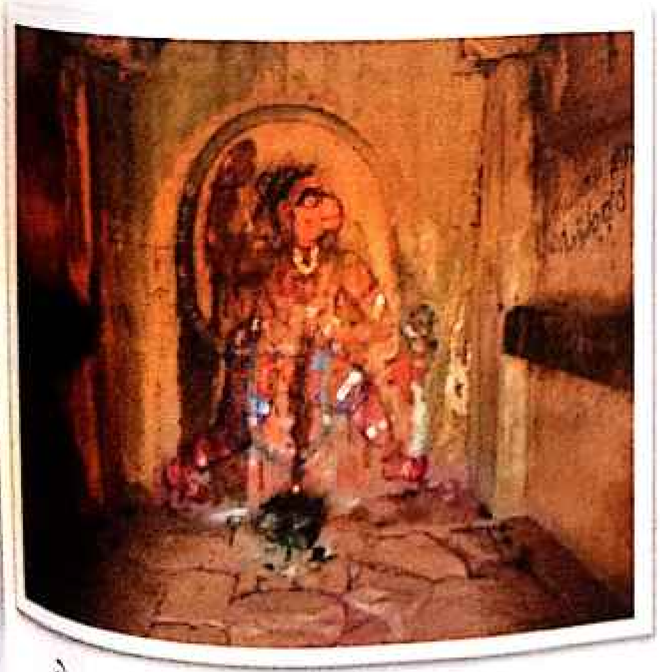

टेकडी वरील हनुमानाची मूर्ती

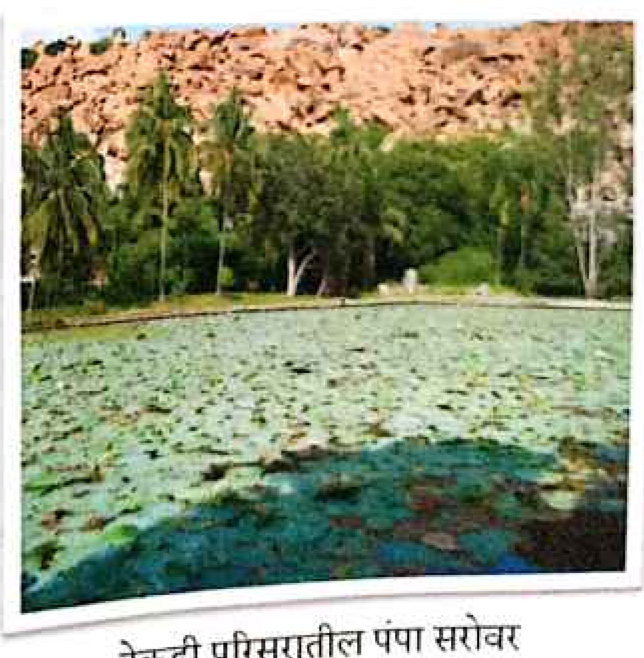

टेकडी परिसरातील पंपा सरोवर

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ७ : कमल महल आणि राणी महल

कमळ महल

कमळ महल

राणी महल

राणी महल

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ८ : अच्युतराय मंदीर आणि बाजार

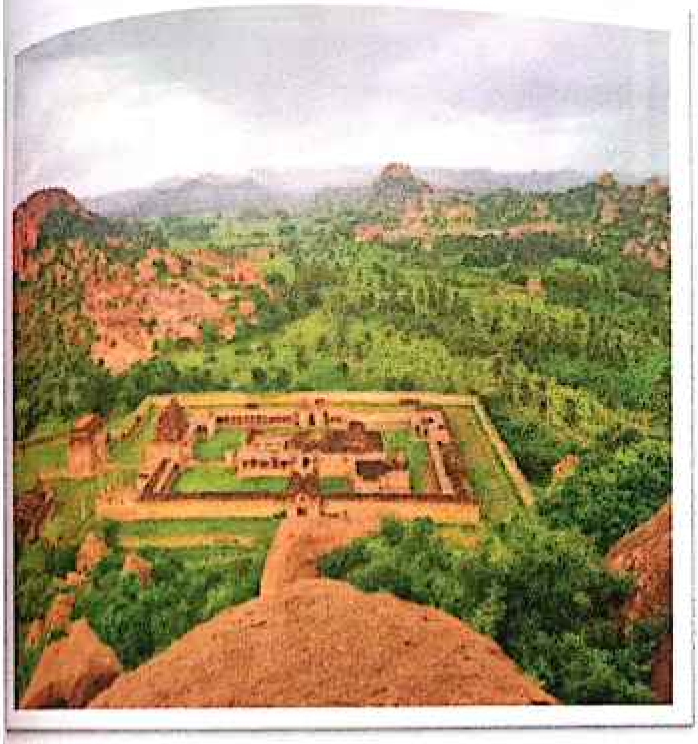

अच्युतराय परीसर

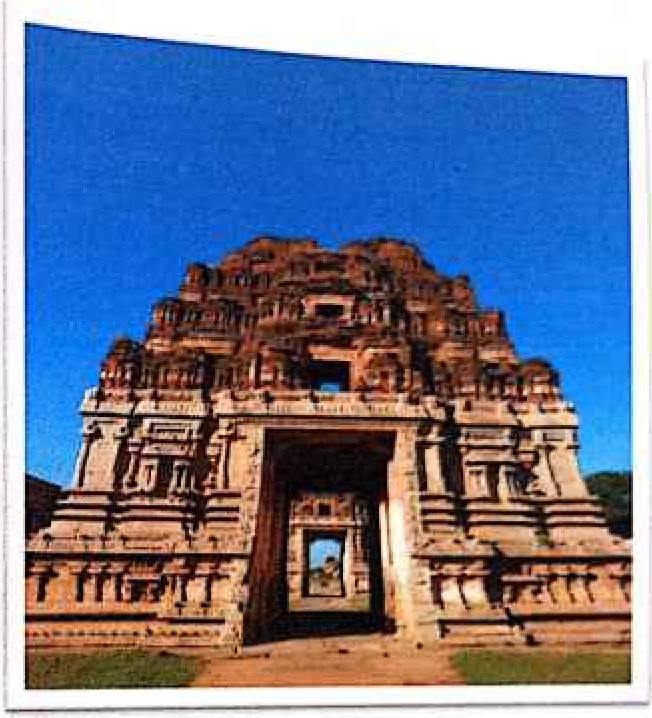

कमान

मंदिराच्या आजूबाजूचा परीसर

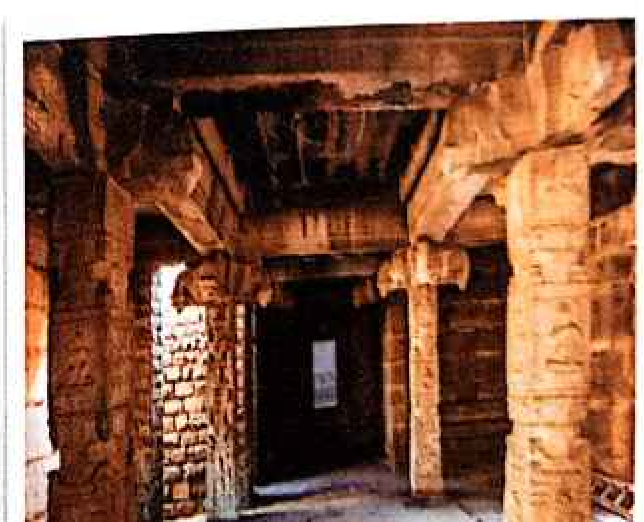

सभा मंडप

Scanned with OKEN Scanner

अच्युतराय आणि वरदराजम्मा

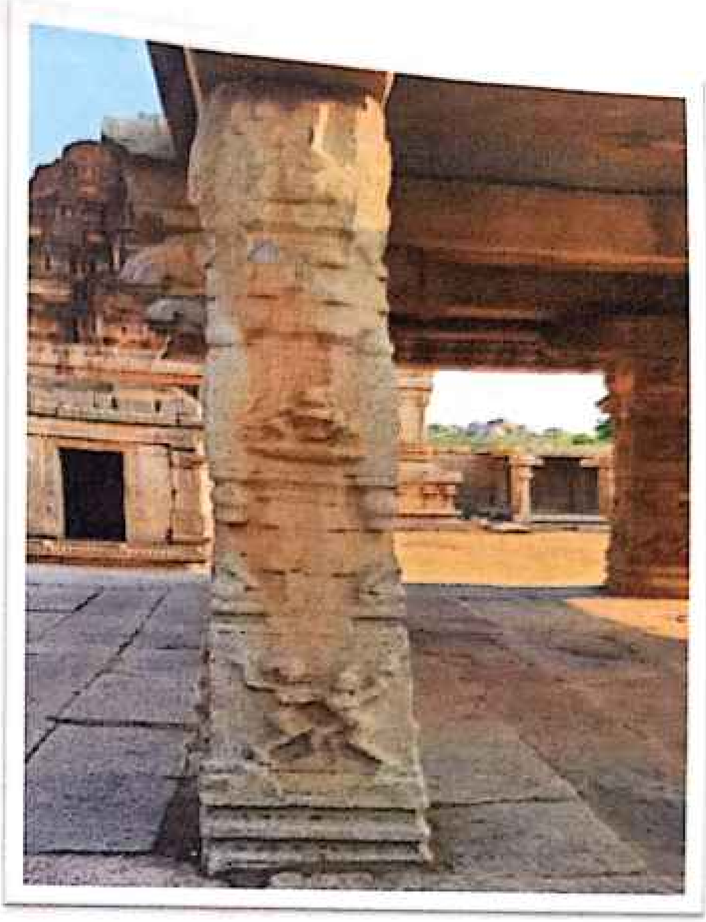

मंदिरातील स्तंभ

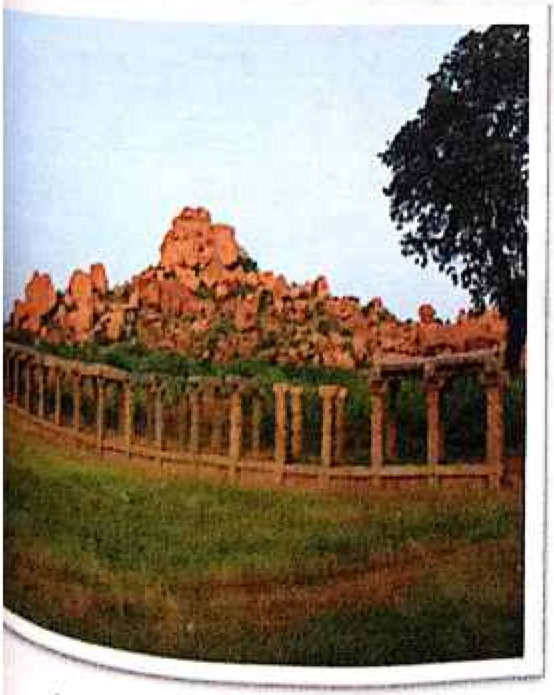

अच्युतराय बाजार

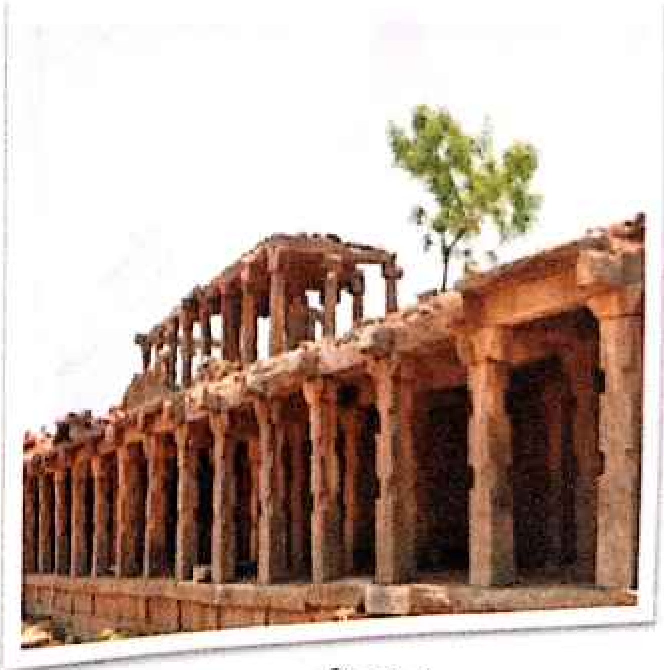

बाजाराची वास्तू

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ९ : हजारराम मंदिर

मंदिराच्या बाहेरील भाग.

भिंतीवरील रामायणाची कथा

मंदिरच्या आतील भाग.

हजारराम मंदिर परिसर

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १० : पट्टाभिराम मंदिर

पट्टाभिराम मंदिर.

मंदिर परिसर

सभा मंडप.

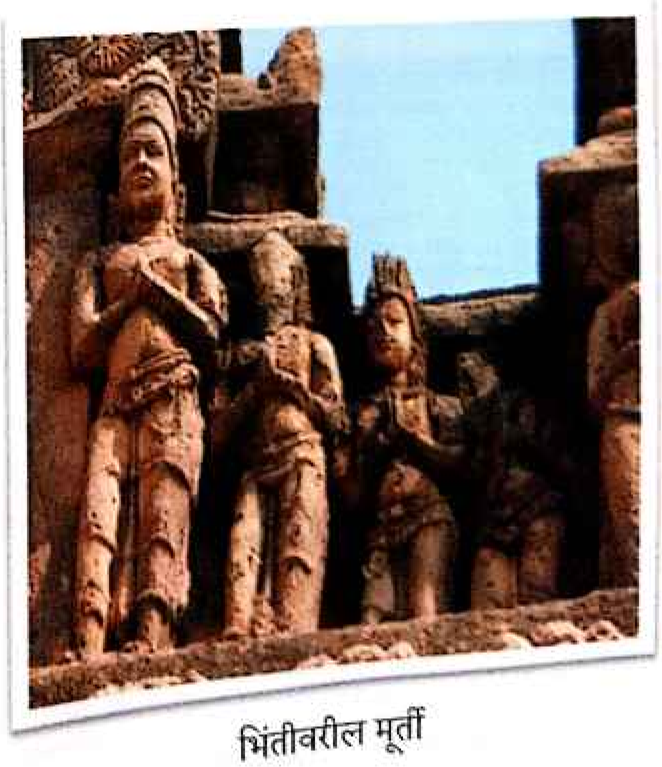

भिंतीवरील मूर्ती

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण ११ : हेमकुट टेकडी

टेकडी वरील मंदिर.

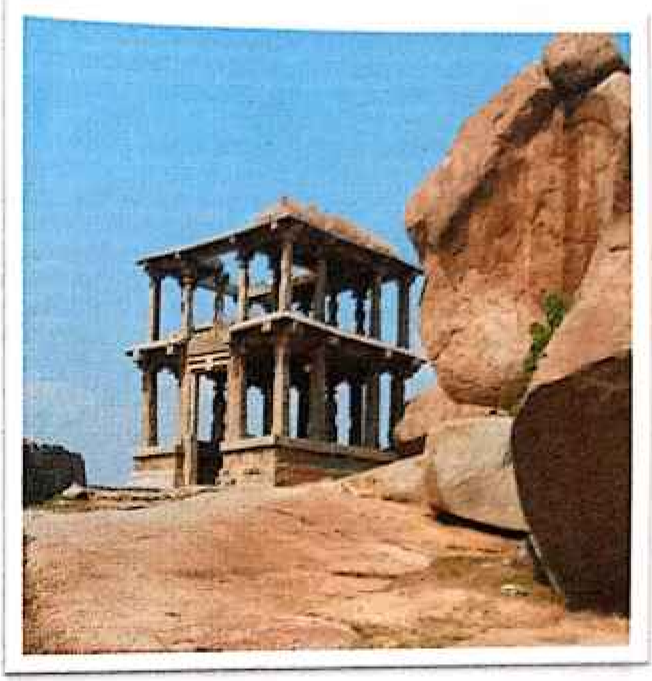

दुमजली महाल

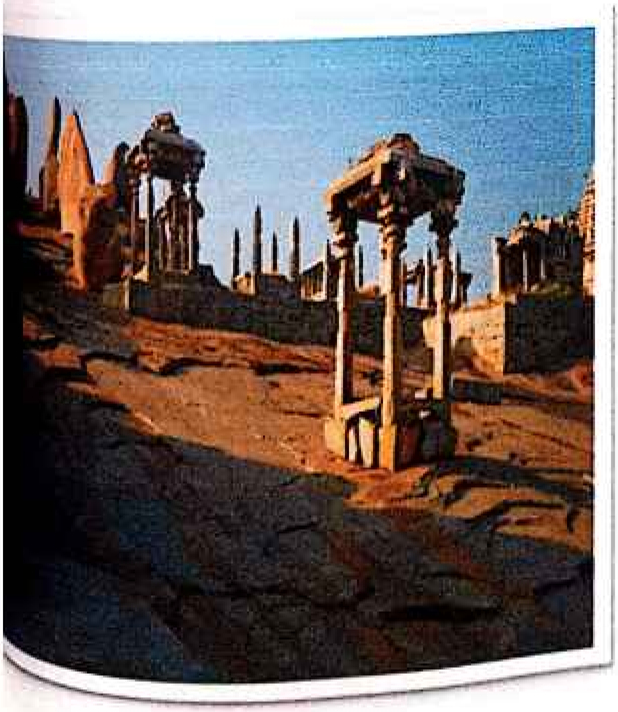

टेकडी वरील इतर मंदिरे.

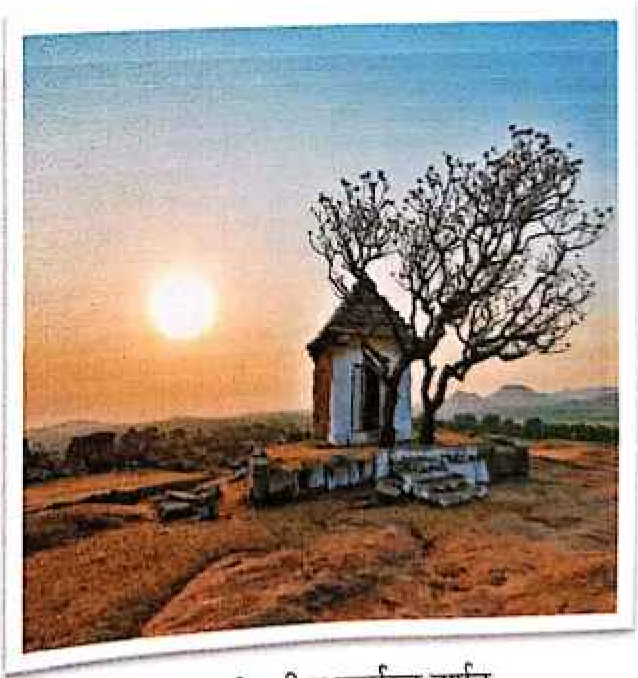

टेकडी वरील सूर्यास्त दर्शन

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १२ : हत्तीशाळा

हत्तीशाळाचे प्रांगण

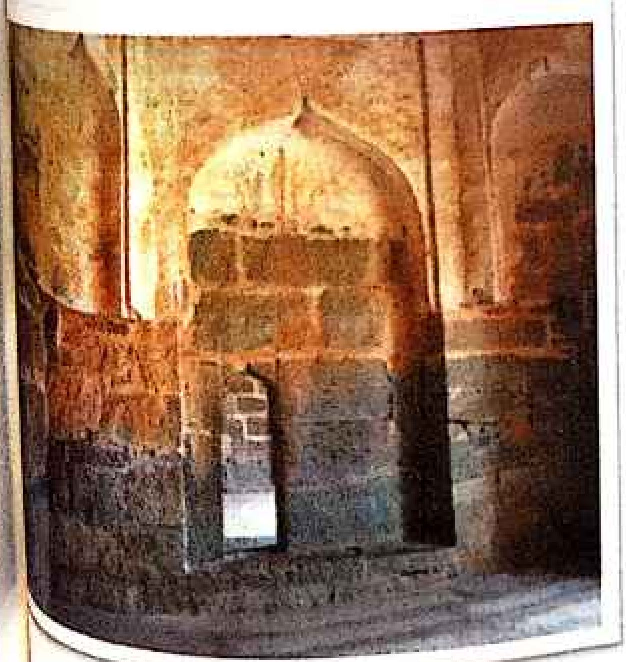

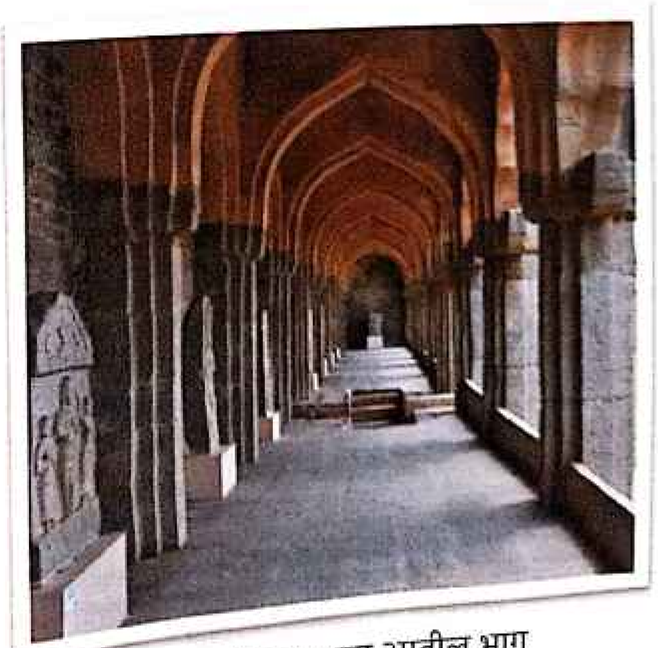

हत्तीशाळा च्या आतील भाग

हत्तीशाळा च्या आतील भाग.

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १३ : पुष्करणी

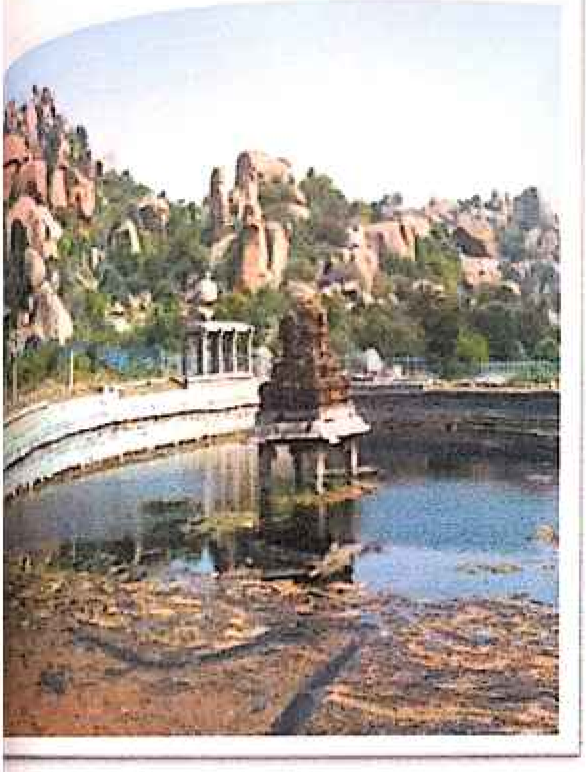

विठ्ठल मंदिर पुष्करणी.

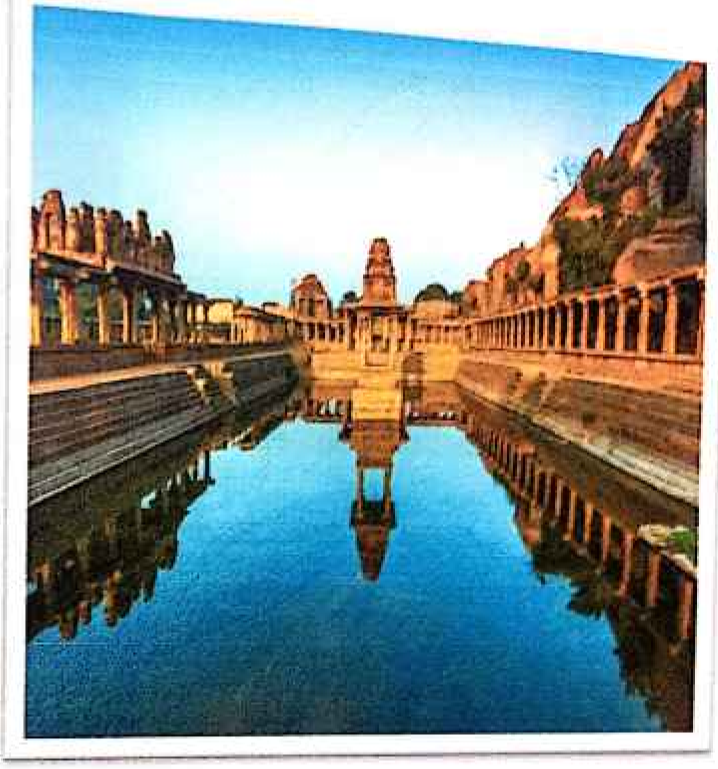

कृष्ण मंदिर पुष्करणी

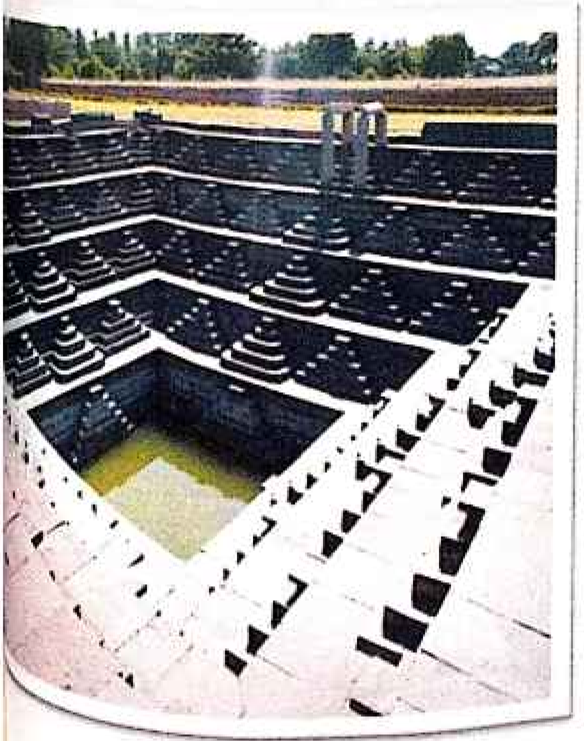

कमल महल पुष्करणी.

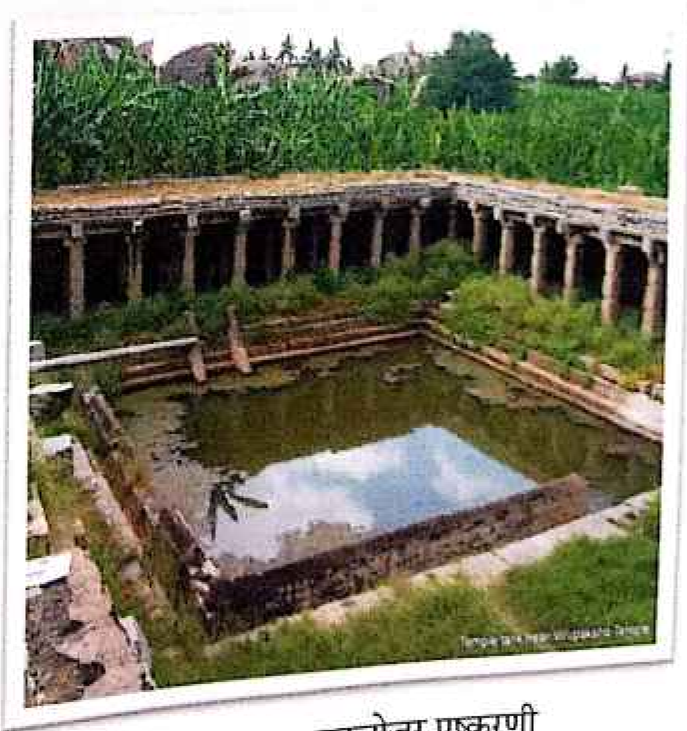

झानाना एनक्लोजर पुष्करणी

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १४ : राणीचे स्नानगृह

राणीचे स्नानगृह

राणीचे स्नान कुंड

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १५ : किंग्ज बॅलन्स

किंग्ज बॅलन्स ची कमान.

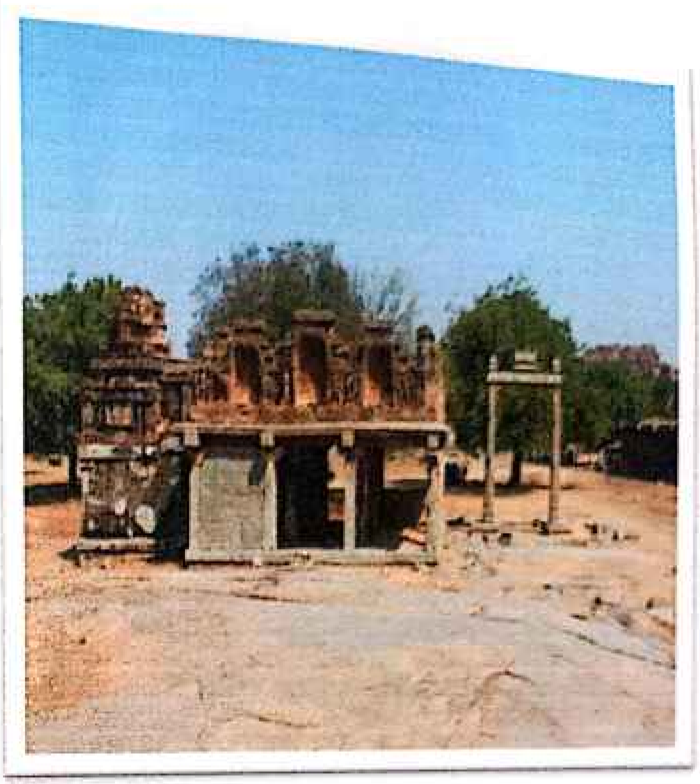

किंग्ज बॅलन्स येथील मंदिर

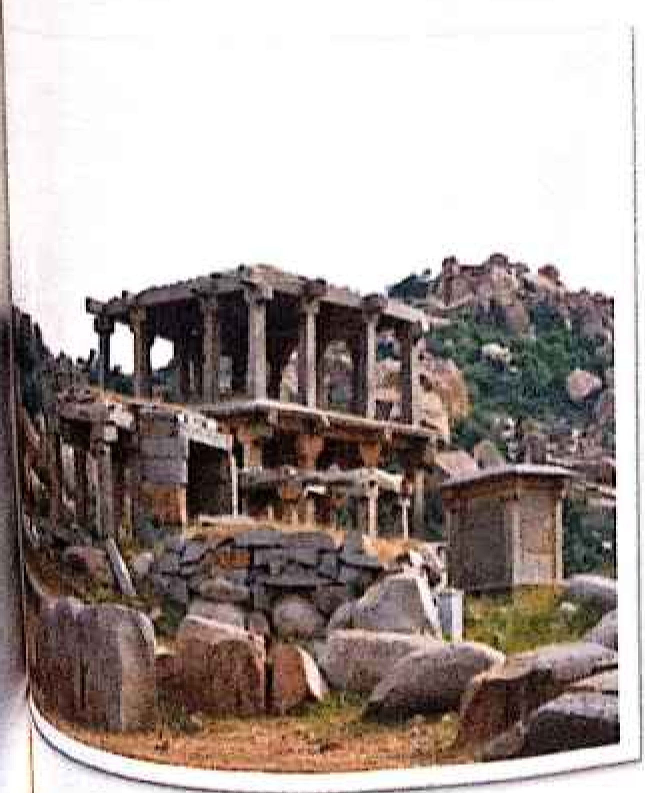

किंग्ज बॅलन्स ची इमारत.

किंग्ज बॅलन्स चा परीसर

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १६ : साश्वीकाळ गणेश मंदिर

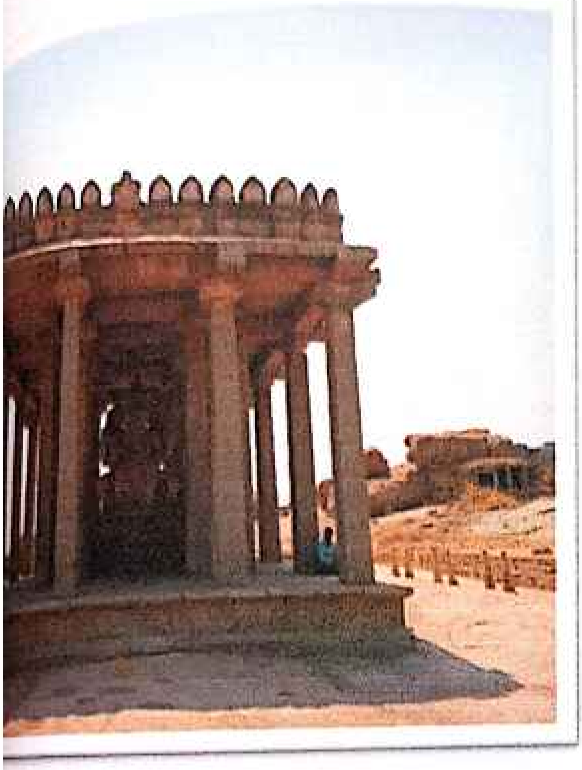

साश्वीकाळ गणेश मंदिर.

साश्वीकाळ गणेश मूर्ती

मंदिरातील स्थबांची रचना.

मंदिराचा परिसर

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १७ : कृष्ण मंदिर

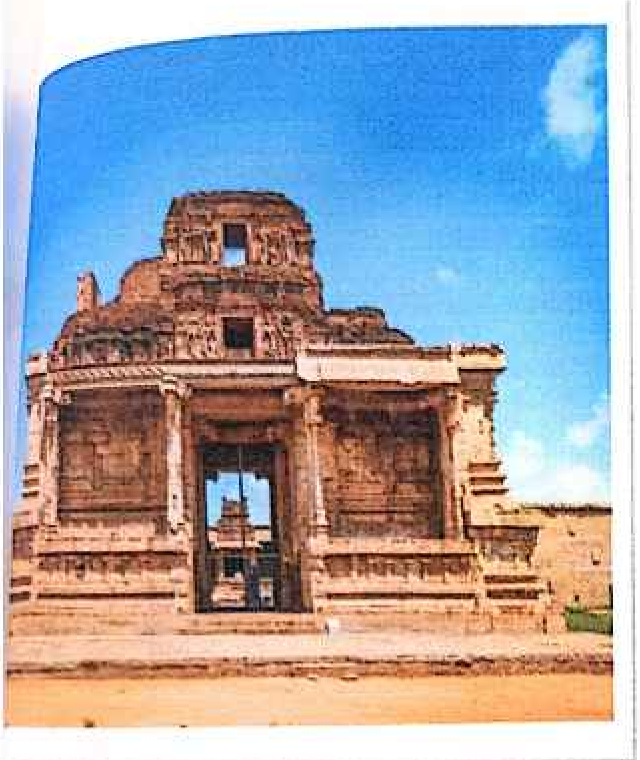

कृष्ण मंदिराची कमान.

कृष्ण मंदिर

कृष्ण मंदिरातील गरुड.

मंदिराच्या आजूबाजूचा परीसर

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण १८ : झनाना एनक्लोजर

झनाना एनक्लोजर

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण २० : वस्तू संग्रहालय

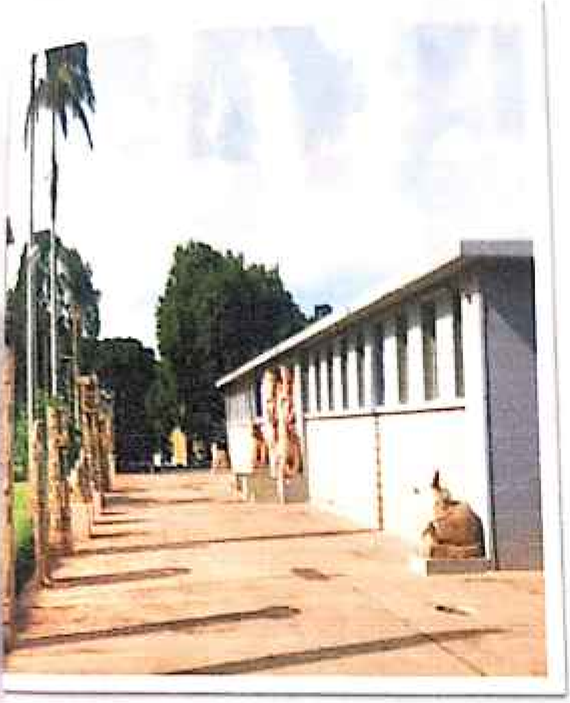

पुरातत्व वस्तू संग्रहालय

संग्रहालयाच्या बाहेरील वस्तू

संग्रहालयातील विष्णू ची मूर्ती.

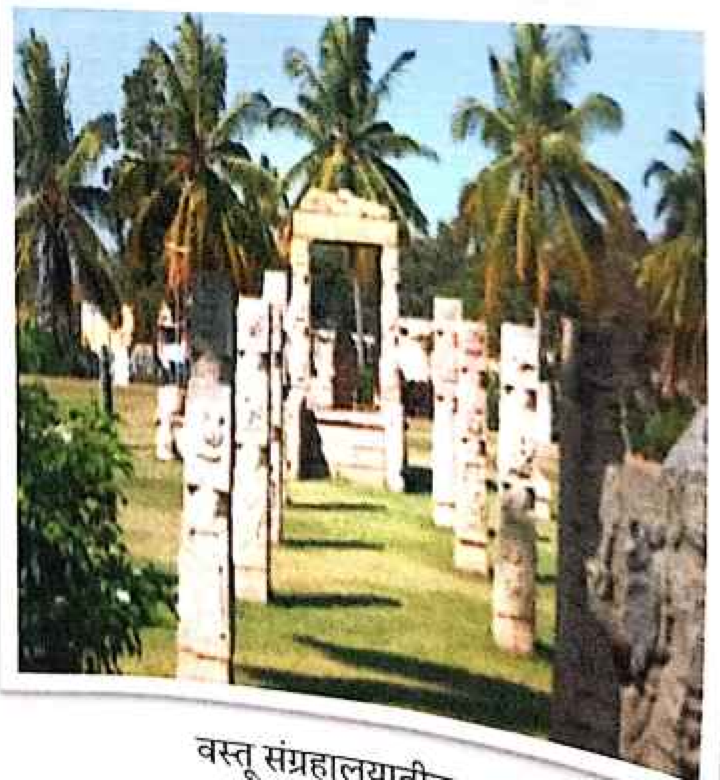

वस्तू संग्रहालयातील स्तंभ

Scanned with OKEN Scanner

कृष्णदेवराय व त्यांच्या पत्नी तिरुमल्ला.

व चिन्नादेवी.

संग्रहालयातील वस्तू

संग्रहालयातील मूर्तीचे अवशेष

संग्रहालयातील प्राचीन हंपी शहराचा

नकाशा

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भसाधने

1.पुस्तके (Books)

१.Sewell, Robert. A Forgotten Empire (Vijayanagar)

विजयनगर साम्राज्याच्या इतिहासावर आधारित एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण पुस्तक

२.George Michell. Architecture and Art of the Vijayanagara Empire

हम्पीतील वास्तुशास्त्र व शिल्पकलेचा सखोल अभ्यास

३.John M. Fritz and George Michell. Hampi: A Historical and Architectural Guide

हम्पीतील स्थळांचे वर्णन, नकाशे व सांस्कृतिक माहिती

A. M.A. Dhaky. The Indian Temple Architecture

द्रविड व वेसर शैलीतील मंदिरांचे विश्लेषण

B. R. Mahalakshmi. Hampi: Discover the Splendours of Vijayanagar

सामान्य वाचकांसाठी सोप्या भाषेतील पुस्तक

.शोधनिबंध व संशोधन (Research Papers/Dissertations)

१.Shodhganga (INFLIBNET):

tps://shodhganga.inflibnet.ac.in

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

येथे "Hampi" किंवा "Vijayanagar Empire" शोधून एम.फिल./पीएच.डी. प्रबंध वाचता येतात

उदा.:

Cultural heritage of Hampi – A case study

Urban planning of Vijayanagar city

२.Google Scholar:

https://scholar.google.com

शोधनिबंध, संशोधन लेख

कीवर्ड: "Hampi UNESCO site", "Vijayanagara architecture", "Hampi heritage management"

3.अधिकृत संस्था व संकेतस्थळे (Official Organizations & Websites)

१.UNESCO World Heritage Centre:

https://whc.unesco.org/en/list/241

हम्पीच्या जागतिक वारसा स्थळाचा अधिकृत डेटा, यादी, मूल्यांकन

२.ASI – Archaeological Survey of India:

https://asi.nic.in

हम्पीतील संरक्षित स्थळांची यादी, संवर्धन माहिती

३.INTACH – Indian National Trust for Art and Cultural Heritage:

https://www.intach.org

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

ऐतिहासिक पर्यटन. विजयनगरकालीन हंपी शहराला दि – १२ व १३ फेब्रुवारी रोजी आयोजित केलेली अभ्यास सहल.

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner

4.इतर उपयोगी संदर्भ (Others)

National Geographic documentaries on Hampi

YouTube Channels:

Epified, Live History India, The Ranveer Show यांच्याकडून हम्पीवरील व्हिडिओ

Hampi Kannada University Publications

हम्पी विद्यापीठामार्फत प्रकाशित संशोधन व साहित्य

VIVEKANAND COLLEGE KOLHAPUR (Empowered Autonomous) ESTD JUNE 1964

Scanned with OKEN Scanner